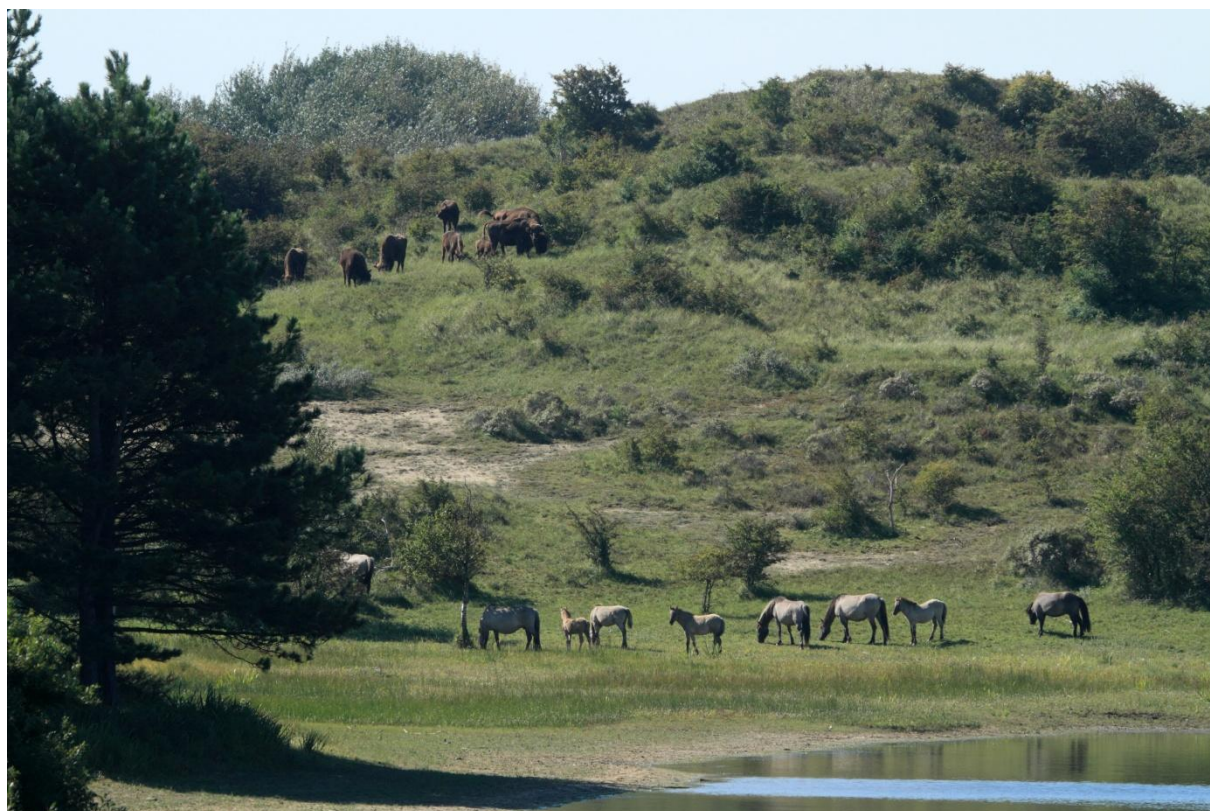

Begrazingsplan Nationaal Park Schiermonnikoog

Februari 2014

In opdracht van

Colofon

- Opdrachtgever: Natuurmonumenten, beheereenheid Waddengebied
- Auteur: FREE Nature (R.A. Vermeulen & C. W. Braat)
- Datum: februari 2014
- Omslag: Wisenten en koniks in half-open duinlandschap in het Kraansvlak bij Overveen, in Nationaal Park Zuid Kennemerland. (Foto Leo Linnartz)
(NB: op Schiermonnikoog komen paarden niet in sociale kuddes zoals op deze foto)

Samenvatting

De duinen van Schiermonnikoog raken steeds meer begroeid met struiken en bomen. Bomen en struiken verdringen bedreigde soorten van open, meer dynamische duinen. Grote delen van de duinen worden buiten de vaste paden steeds moeilijker begaanbaar voor wandelaars.

In het in 2011 vastgestelde Beheer en Inrichtingsplan 'plus' is de keuze gemaakt om meer natuurlijke dynamiek op het eiland toe te laten. "Natuurlijke processen de ruimte geven waar dat kan, aanvullend beheer voor behoud waar dat nodig is". Eén van de vormen van dynamiek is de rol van grote planteneters. In dit begrazingsplan staat hoe de eerste stap van de dynamiek van grote beesten vorm krijgt op Schiermonnikoog.

Begrazing wordt op Schiermonnikoog geïntroduceerd als een beheermaatregel met zo min mogelijk menselijk ingrijpen. Deze min of meer natuurlijke begrazing zal in eerste instantie plaats vinden met een drietal soorten. Wisenten en runderen doen in sociale kuddes hun intrede op het eiland. Deze soorten krijgen gezelschap van merries en/of ruinen om ook de specifieke begrazingseffecten van paarden te verkrijgen, zonder de mogelijkheden voor de ruitersport te beperken.

Gezamenlijk zorgen wisenten, runderen en paarden niet alleen voor meer dynamiek op het eiland maar verhogen zij ook de beleefingswaarde van de natuur. Zeker de wisent zal een publiekstrekker worden. Wereldwijd is de wisent nog steeds ernstig bedreigd met in totaal slechts zo'n 3.500 levende dieren.

Begrazing op het eiland krijgt geleidelijk vorm. Er wordt begonnen in een deelgebied van ongeveer 200 hectare ten oosten van de Prins Bernardweg. Bij een positieve evaluatie neemt het begraasde areaal toe tot integrale begrazing over een groot deel van het eiland buiten de meest intensief gebruikte delen. De ervaringen en ontwikkelingen worden eerst geëvalueerd voordat over een volgende stap besloten wordt.

Begrazing start in het voorjaar in een gebied dat grotendeels elk jaar al is afgesloten tijdens het broedseizoen. Dit geeft de dieren de tijd en ruimte om het gebied te leren kennen. Vanaf half juli wordt het gebied vervolgens opengesteld voor het publiek.

Start van de begrazing vindt plaats met ongeveer 5 wisenten, 5 (exmoor) ponies en 10 (sayaguesa) runderen. De aantallen dieren (wisent en rund) zullen door natuurlijke aanwas geleidelijk toenemen. De verwachting is dat de uiteindelijke draagkracht van het gebied rond de 1 Groot Vee Eenheid (GVE) per 7 hectare zal liggen, maar de praktijk moet dit uitwijzen. De dieren leven jaarrond buiten zonder bijvoeren (uitzondering daar gelaten). Wel is er wettelijk gezien sprake van gehouden dieren met zorgplicht.

Het beheer wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van Natuurmonumenten. Natuurmonumenten is ervoor verantwoordelijk dat effecten van de begrazing op de primaire waterkering in het startgebied worden gevolgd en dat schade aan de waterkering wordt voorkomen en zo nodig snel hersteld. Wetterskip Fryslân ziet hier op toe.

Belangrijk onderdeel van de begrazing is de publieksvoorlichting. Er zijn drie specifieke gebruikersgroepen onderscheiden met ieder hun eigen voorlichtingsprogramma: de bewoners, de individuele bezoekers en schoolklassen. Het begrazingsgebied is en blijft openbaar toegankelijk (uitgezonderd enkele delen die nu ook tijdens het broedseizoen zijn afgesloten). De locatie van het startgebied is zo gekozen dat gedurende de eerste 3 jaren er geen ruiterroutes door het gebied lopen. Daarna worden er ook begeleide excursies te paard door het gebied georganiseerd.

Inhoud

Colofon.....	1
Samenvatting.....	2
1. Inleiding.....	4
2. Aanleiding en randvoorwaarden	5
2.1 Natura 2000 doelstellingen	5
2.2 Randvoorwaarden	6
3. De 'grote drie' van Schiermonnikoog.....	7
3.1 Natuurlijke begrazing.....	7
3.2 Wisent	8
3.3 Wild levend rund	9
3.4 Wild levend paard	11
3.5 Facilitatie en concurrentie.....	12
3.6 Veterinaire risico's	15
4. Startgebied en gefaseerde groei	17
4.1 Startgebied	17
4.2 Veiligheid dijkkring Schiermonnikoog.....	18
4.3 Evaluatie en mogelijke uitbreiding bij bewezen succes	19
4.4 Aanvangspopulatie en ontwikkeling	20
4.5 Oogsten van eilander natuurvlees	22
5. Beheer grote grazers	23
5.1 Beleidskaders natuurlijke begrazing met runderen en paarden	23
5.2 Beheerskaders wisenten.....	24
5.3 Introductie van grazers	24
5.4 Taken en rollen in begrazingsbeheer.....	25
5.5 Monitoring en evaluatie.....	26
6. Natuurlijke begrazing en publiek	27
6.1 Huisregels	27
6.2 Communicatie.....	28
7. Financiën.....	31
8. Literatuur	32
Bijlage 1a: Eerste toets Natura 2000 habitats en effecten van natuurlijke begrazing ..	33
Bijlage 1b: Eerste toets Natura 2000 soorten en effecten van natuurlijke begrazing ...	35
Bijlage 2: Toelichting conditie- en dierscore	36
Bijlage 3: Draagkracht begrazingsgebied Schiermonnikoog	39
Bijlage 4: Beleidsmatige kaders Spoor A, B & C voor terreinen met runder- en paardenbegrazing	41
Bijlage 5: Inhoudsopgave noodplan begrazing Schiermonnikoog	46
Bijlage 6: Planning communicatie	49

1. Inleiding

Het Nationaal Park Schiermonnikoog is één van de meest natuurlijke en dynamische plekken van Nederland. Miljoenen vogels brengen er ieder jaar kortere of langere tijd door, zehonden krijgen er hun jongen en weer en wind hebben vrij spel om het landschap te vormen. Jaarlijks komen vele duizenden mensen van deze ruige pracht genieten.

Op het eiland is een ontwikkeling van ruigte, struwelen en bos gaande. Doordat delen niet regelmatig begraasd worden en bomen en struiken niet regelmatig worden teruggezet in hun ontwikkeling dreigt het landschap dicht te groeien. Een steeds dichtere grasmatt, mede het gevolg van stikstof depositie en afname van de konijnenstand, beperkt het vermogen van het zand om te stuiven. Het landschap verandert en bedreigde habitats en soorten (Natura 2000) staan onder druk. In het Beheer en Inrichtingsplan plus (BIP +, 2011) is geconstateerd dat:

- Meer maatregelen nodig zijn voor ontwikkeling van de volledige range aan successiestadia, van open zand en wad tot opgaand duinbos
- Het beheer moet passen bij de processen die van nature werkzaam zijn op het eiland: water, wind en wilde dieren. "Natuurlijke processen herstellen waar dat kan, aanvullend beheer voor behoud waar dat nodig is"

Eén van de beoogde maatregelen is begrazing met een minimum aan menselijk ingrijpen. Door begrazing in lage dichtheden worden bosontwikkeling en verruiging onderdrukt en ontstaat er meer structuurvariatie in de duinen en op de kwelders. Dit komt de bedreigde habitats en soorten naar verwachting ten goede. Vooral op de overgang van zoet naar zout en van duinen naar kwelder liggen belangrijke gradiënten.

In het najaar van 2012 is FREE Nature in opdracht van Natuurmonumenten begonnen met het opstellen van het Begrazingsplan Nationaal Park Schiermonnikoog, waarvan dit rapport het voorlopige eindproduct is. Dit begrazingsplan is opgesteld in een interactief proces met belanghebbenden van het eiland. Natuurlijke begrazing dient uiteindelijk niet alleen om de beheersproblemen van het dichtgroeende duin het hoofd te bieden, maar ook om de natuurbeleving van het eiland een impuls te geven

Aan de tot stand komend van dit begrazingsplan hebben in wisselende samenstelling de volgende organisaties een bijdrage geleverd.

- Natuurmonumenten (beheereenheid Wadden en districtscommissie)
- Eilander vertegenwoordigers Nationaal Park
- Vereniging Boerenbelangen Schiermonnikoog (VBS)
- Vertegenwoordigers politieke partijen Schiermonnikoog
- Schiermonnikog Ondernemers Vereniging (SOV)
- Commissie Voorlichting & Educatie Nationaal Park
- VVV Schiermonnikoog
- Bezoekerscentrum Schiermonnikoog
- Vereniging plattelands projecten
- Ruitervereniging Schiermonnikoog
- Wetterskip Fryslân
- Veeartsen Rinus van Wijck en Mark Hoyer

Dit begrazingsplan gaat inhoudelijk in op de begrazing: waarom begrazing, waar en hoe te beginnen? Organisatie en financiering worden in een volgende fase ingevuld, evenals de exacte locaties van rasters, veeroosters etc.. Na evaluatie van de startperiode kan de begrazing eventueel worden uitgebreid om te werken naar de ambitie zoals opgenomen in het Beheer- en Inrichtingsplan 'plus' voor het Nationaal Park.

2. Aanleiding en randvoorwaarden

In het BIP+ is aangegeven dat Natuurmonumenten zorgt voor opstelling van een plan voor begrazing in het Nationaal Park. Hierbij wordt natuurlijke begrazing gezien als een beheermaatregel die op een zo natuurlijk mogelijk manier vorm moet krijgen. Dieren zonder enige vorm van menselijk beheer helemaal vrij laten op het eiland wordt nu niet wenselijk geacht vanwege belangen en praktische beperkingen om rekening mee te houden.

2.1 Natura 2000 doelstellingen

Schiermonnikoog is onderdeel van drie op elkaar aansluitende Natura 2000 gebieden:

- Duinen Schiermonnikoog (Westerplasgebied, duinen rond het dorp, Kooiduinen, Kobbenduinen en de stuifdijk)
- Noordzeekustzone
- Waddenzee

In het BIP+ is geconstateerd dat Schiermonnikoog aan het verruigen en verbossen is. De afgelopen vijftien jaar is vooral het duin rondom het dorp snel dichtgegroeid met bomen en struiken. In de meer open delen zijn soorten als duinriet, zandzegge en standkweek toegenomen. Dit is mede het gevolg van stikstof depositie, de sterke afname van de aantallen konijnen en het feit dat de duinen vanaf 1959 zijn vastgelegd met stuifschermen en helmaanplant. Vanuit die tijd geredeneerd een logische keuze. Nu leidt dit er toe dat de variatie aan typische planten en dieren van duinen sterk afneemt. Vooral habitats en soorten van jonge dynamische milieus staan onder druk. Het gaat onder andere om zandplaten, stuivende duinen, zilte graslanden en jonge duinvalleien. Hetzelfde geldt voor oudere open duinhabitats als de 'grijze duinen' en ontkalkte vochtige duinvalleien. Vogels die van een (half)open landschap afhankelijk zijn, zoals tapuit, paapje, velduil en blauwe kiekendief nemen af. Meer duindynamiek door natuurlijke begrazing kan een impuls geven aan al deze soorten.

Het dichtgroeien van het duin wordt momenteel deels ondervangen door mechanisch beheer. Dit beheer zorgt echter voor harde overgangen tussen verschillende habitattypen en leidt bovendien tot blijvend ingrijpen in het landschap. Zonder ingrijpen zal de ontwikkeling van verstruweling zich in snel tempo hervatten. Langdurig mechanisch ingrijpen staat haaks op de uitgangspunten van het BIP+ waarin gekozen is om juist zoveel mogelijk ruimte aan de natuur zelf te geven.

Natuurlijke begrazing heeft dus tot doel een bijdrage te leveren aan het behouden van de openheid van het eiland ten behoeve van bedreigde habitats en soorten én ten behoeve van bewoners en bezoekers. Begrazing speelt een rol naast de natuurlijke processen van wind, water en zout. De verwachting is dat begrazing de lokale konijnenpopulatie betere kansen voor herstel biedt.

Voor een overzicht van de huidige Natura 2000 habitattypen en soorten op Schiermonnikoog en hun relatie t.o.v. natuurlijke begrazing zie bijlage 1a en 1b. De effecten van begrazing zijn positief of neutraal. Door de lage dichtheid aan grazers zijn de risico's op schade (vertrapping, verstoring) gering. De (positieve dan wel negatieve) effecten van de begrazing zullen door monitoring gevolgd worden (zie § 5.6)

2.2 Randvoorwaarden

Veiligheid dijkkring Schiermonnikoog

Randvoorwaarde bij alle ingrepen op het eiland is instandhouding van de primaire waterkering. Wetterskip Fryslan is verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud van de primaire kering. De kering dient in stand te blijven zoals opgenomen in de legger en dient in goede staat van onderhoud te blijven.

Publiek, recreatie en toerisme

Met ongeveer 300.000 bezoeken per jaar is recreatie van groot economisch belang voor Schiermonnikoog. Recreatie en toerisme mogen niet te lijden hebben van begrazing. Begrazing mag er niet toe leiden dat extra gebieden worden afgesloten voor publiek: de duinen en kwelders houden dezelfde mate van toegankelijkheid als nu. Voorlichting en bereikbaarheid voor vragen zijn van groot belang om recreatie en begrazing probleemloos te combineren. Op dit aspect is ingegaan in H.6.

De ruitersport vraagt speciale aandacht vanwege de mogelijke interactie tussen de wild levende dieren en bereden of aangespannen paarden. De bestaande ruimte voor de ruitersport op het eiland blijft gehandhaafd: rijden op de bestaande ruitersporen en op het strand.

Landbouw

De bestaande ruimte voor de landbouw op Schiermonnikoog komt door natuurlijke begrazing niet in het geding.

De bestaande zomerbeweiding van de binnenkwelder blijft bestaan. Eventuele aanpassingen aan de begrenzing worden alleen doorgevoerd met wederzijdse instemming van boeren en Natuurmonumenten.

Er wordt voorkomen dat grote grazers uit het Nationaal Park in de polder komen en daar schade veroorzaken.

Natuurlijke begrazing voegt geen stikstof toe aan het gebied en leidt tot een geringe afname van de hoeveelheid stikstof die nu is opgeslagen in strooisel. De enige input van nutriënten vindt plaats in de vorm van de introductie van de dieren zelf. Bijvoeren (hoge uitzonderingen daar gelaten) wordt vermeden. Natuurlijke begrazing heeft derhalve geen effect op de Programmatische Aanpak Stikstof en leidt vanuit dat kader niet tot extra beperkingen voor de landbouw.

Voor een aantal veeziekten hebben de bedrijven op Schiermonnikoog een ziekte vrije status, voor andere veeziekten wordt hieraan gewerkt. Het bereiken van deze status heeft veel investeringen en tijd gevegd. Bij introductie van natuurlijke begrazing en bij het loslaten van dieren van elders mag de ziekte vrije status van de boerenbedrijven niet in gevaar komen. Dieren worden op deze ziekten getest en ze worden eventueel behandeld en tijdelijk in quarantaine gezet. Dit kan aan de wal in Groningen/Friesland of in het gebied van herkomst. Ziektevrije status geldt voor de volgende ziekten:

- IBR
- Lepto
- BVD
- Para
- Salmonella (ziekte vrije status nog niet geheel bereikt)
- Neospora

Verder is bij internationaal transport testen op TB en Brucelose verplicht.

3. De 'grote drie' van Schiermonnikoog

Hoewel iedere soort grazer een unieke rol speelt is er onvoldoende ruimte voor alle soorten grazers op Schiermonnikoog. Juist daarom zijn er keuzes gemaakt. Begrazing op Schiermonnikoog vindt plaats met runderen, paarden en wisenten. Samen vormen zij de grote 3 van Schiermonnikoog en vormen zij aangevuld met kleinere grazers als konijn, haas en gans het landschap. Ree, edel- en damhert en schaap spelen geen rol bij natuurlijke begrazing op Schiermonnikoog. In kader 3 staat de toelichting op deze keuze.

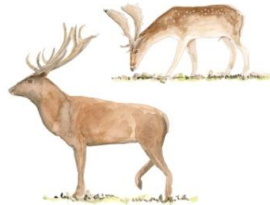
3.1 Natuurlijke begrazing

Met de term 'natuurlijke begrazing' wordt begrazing bedoeld met inheemse grote grazers en zo min mogelijk menselijke sturing. Van oorsprong leven er tal van grote wilde dieren in ons landschap. Zo kwamen er in onze omgeving o.a. edelherten, elanden, wilde zwijnen en wisenten voor. Ook liepen hier vroeger oerossen en wilde paarden, welke nu in het wild zijn uitgestorven. Hun genen leven voort in de hedendaagse runder- en paarden rassen.

Deze grote beesten hadden een grote invloed op het landschap om hen heen. Ze aten tal van planten; van grassen en kruiden tot struiken en bomen. In hun vacht en in de mest verplaatsen zij tal van zaden en door op de ene plek te eten en op de andere te mesten verplaatsen ze nutriënten. Het nemen van zandbaden zorgt lokaal voor open zandige plekken. Wissels, paadjes van beesten, zijn een snelweg voor o.a. de zandhagedis en tal van insectensoorten.

Bij natuurlijke begrazing leven dieren jaarrond buiten met zo min mogelijk menselijke ingrepen. Voor runderen en paarden geldt dat robuuste rassen worden ingezet om te verwilderen of de-domesticeren en hiermee de plek van hun wilde voorouders weer in te nemen. Zo min mogelijk ingrijpen betekent ook dat de dieren in principe niet worden bijgevoerd. De dichtheid aan dieren wordt afgestemd op het aantal dieren dat 's winters kan overleven. Dichtheden aan dieren zijn over het algemeen vele malen lager dan in de agrarische bedrijfsvoering waarbij dieren 's winters met hooi gevoerd worden. In de zomermaanden zorgen deze lagere dichtheden aan dieren ervoor dat lang niet alle groei van planten wordt weggegeten. Alleen de lekkerste, meest eiwitrijke gewassen worden geconsumeerd. Hierdoor komen tal van bloemen en kruiden tot bloei, op hun nectar komen tal van insecten af die weer een voedingsbron voor tal van vogels zijn. In de wintermaanden is de situatie omgedraaid. Het gras groeit niet meer en dus moeten de dieren opzoek naar minder smakelijke gewassen. Dit is de periode dat de dieren de grootste invloed op hun leefomgeving hebben. Nu eten ze onder andere van de bast, takken en twijgen van bomen en struiken en van de vergeelde overstaande grassen en kruiden.

Natuurlijke begrazing gaat niet over één soort grazer, maar over alle inheemse grazers. Zo heeft een rund een ander verteringstelsel dan een paard en kan daardoor andere gewassen eten. Wisent of edelhert hebben weer andere invloed op hun leefomgeving. Grof weg worden grazers onder verdeeld in browsers, intermediate feeders en grazers. Browsers zijn echte snoepers en concentreren zich op knoppen, twijgen en hoogwaardig voedsel. Ze pikken er als het ware de lekkerste hapjes tussenuit. Grazers daarentegen eten voornamelijk bulkvoedsel; grote hoeveelheden gras. De intermediate feeders vallen hier min op meer tussen in. Doordat verschillende soorten verschillen in hun voedselkeuze vullen ze elkaar aan. Daarnaast is er ook nog een verschil in voedselkeuze tussen herkauwers (zoals rund, hert of schaap) en niet herkauwers (zoals het paard). Bij het inzetten van meerdere soorten grote grazers neemt het totale effect op het landschap van de dieren toe. Vanwege beperkingen in begraasbaar oppervlakte en maatschappelijke beperkingen is het niet mogelijk om direct alle inheemse soorten grote grazers op Schiermonnikoog in te zetten.

Browsers**Intermediate feeders****Grazers**

Figuur 1. Voor Nederland inheemse soorten grote grazers met van links naar rechts: ree, eland, wild zwijn, edelhert, wisent, damhert, wild rund en wild paard.

3.2 Wisent

De wisent (*Bison bonasus*), ook wel Europese bizon genoemd, is het grootste landzoogdier van Europa. Ooit was de wisent in het wild uitgestorven. In 1927 werden de laatste wilde wisenten in de Kaukasus gedood. Al eerder was de wisent verdwenen uit onder andere de bossen van Białowieża (1919), Roemenie (1790) en Frankrijk (8ste eeuw na Christus). Opgraving in de Noordzee hebben aangetoond dat de wisent oorspronkelijk ook in (de omgeving van) Nederland voorkwam.

Nadat de wisent in het wild was uitgestorven heeft men de laatste overgebleven dieren vanuit dierentuinen bij elkaar gebracht voor een fokprogramma. Alle wisenten die we nu tegenkomen, komen voort uit een startpopulatie van slechts 12 bloedlijnen. Inmiddels is de wereldwijde populatie gegroeid tot 3500 dieren. De wisent is daarmee nog steeds zeldzamer dan bijvoorbeeld de witte neushoorn of de tijger. Vanwege de beperkte hoeveelheid genetische variatie worden alle wisenten bijgehouden in een stamboek. Dit wordt vanuit Polen gecoördineerd.

Sinds 2007 leven er weer wisenten in de Nederlandse natuur. Met een pilot in het Kraansvlak bij Overveen is er de afgelopen jaren ervaring opgedaan om de terugkeer van de wisent op meer plekken in Nederland mogelijk te maken. Er is ervaring opgedaan op het gebied van het gedrag van de dieren, maar ook op het vlak van samengaan van wisenten en publiek.

Wisenten zijn intermediate feeders (zie figuur 1), wat betekent dat ze zowel van grassen als van bomen en struiken eten. Meer dan andere grazers trekken ze dwars door het struweel heen, dit onderweg open brekend. In de wintermaanden worden struiken regelmatig geschild waardoor deze afsterven. Onder andere de kardinaalsmuts is erg geliefd. Ook meer dan andere grazers snoepen ze van bessen waarmee ze zaden

verspreiden. Tussen het grazen door lopen wisenten meer dan bijvoorbeeld rund of paard waardoor gras lokaal minder kort wordt afgevreten. Ervaringen uit het Kraansvlak leren dat wisenten graag zandbaden nemen waarbij per jaar wel 10 tot 20 nieuwe open plekken worden aangelegd van soms meer dan 100 m². Net als bijvoorbeeld rund en hert is de wisent een herkauwer.

De wisent is een wilde diersoort die mensen in principe uit de weg gaat. Als het grootste Europese landzoogdier heeft hij niet veel te vrezen. Ervaringen uit het Kraansvlak leren dat wisenten en publiek goed samen gaan.

Figuur 2. Kudde wisenten in de duinen van het Kraansvlak

3.3 Wild levend rund

Wild levende runderen vinden we tegenwoordig in steeds meer natuurgebieden en niet voor niets. De wilde voorvader van onze gedomesticeerde runderenrassen, de oeros, is in 1627 in het wild uitgestorven. Zijn genen leven echter voort. De runderrassen die wij nu in de natuur tegenkomen nemen de ecologische plek in van hun wilde voorouder.

Het rund is een echte grazer. Meer dan hert of wisent concentreert hij zich op het eten van grassen. Dit doet hij door zijn tong om het gras heen te slaan en dit vervolgens naar binnen te trekken. Doordat het rund tijdens het grazen meer stil blijft staan worden de grassen lokaal intensiever begraasd dan bijvoorbeeld bij wisenten het geval is. In tijden van voedselschaarste stapt het rund over op onder andere struiken. Hiervan eet hij vooral de taken en twijgen. Ook de 's winters groen blijvende bramenbladeren worden geconsumeerd. Waar wisenten bestaande struiken eerder slopen, zorgt het rund er juist meer voor dat struiken gesnoeid worden en in 'model' gehouden.

Wild levende runderen leven in een matriarchale structuur. Aan het hoofd van een groep staat een ervaren oma of moederkoe. In haar groep zitten verder haar dochters en kleindochters met hun kalveren. Als jonge stiertjes anderhalf tot twee jaar oud zijn verlaten ze de groep. Eerst leven ze dan nog een paar jaar samen met andere stiertjes in pubergroepen om vervolgens op de toppen van hun kunnen als solitaire stier een eigen territorium te bezetten. Als teken van hun kracht graven stieren graag stierenkuilen. Wanneer na verloop van jaren een koeiengroep te groot dreigt te worden dan splits een

ervaren dochter zich met haar nakomelingen af en vormt zo een eigen groep. Ook wisenten leven volgens dezelfde sociale matriarchale structuur.

De runderen die we in de natuur tegenkomen maken deel uit van een proces dat we de-domesticatie noemen. Dit is het verwilderen van de dieren om uiteindelijk weer geheel zelfstandig in de natuur te kunnen overleven; jaarrond zonder bijvoeren en zonder (onnodige) veterinaire ingrepen. Hiervoor worden primitieve rassen ingezet die goed overweg kunnen met een schraal dieet, zelfstandig kunnen afkalveren, hun jongen zelf opvoeden en dieren met een goede verharing om zowel overweg te kunnen met koude winters als warme zomers. Zie ook kader raskeuze runderen.

Kader 1: Raskeuze runderen

In de Nederlandse natuur komen we tegenwoordig tal van runderrassen tegen. Naast het bekende melkvee en oud Hollandse rassen als Brandrood en Lakenvelder o.a. Schotse Hooglander, Hereford, Galloway, Rode Geus, Heckrund en diverse franse vleesveerassen.

Een combinatie van zelfredzaamheid, 'natuurlijke' uitstraling en goed vlees vormt de basis voor de afweging bij raskeuze op het eiland. Zelfredzaamheid van de dieren in het duingebied is doorslaggevend. Op dit moment wordt gedacht aan inzet van Sayaguesa runderen, maar praktische overwegingen kunnen nog tot een andere keuze leiden.

Met een vragenlijst is geïnventariseerd welke eigenschappen mensen op het eiland belangrijk vinden bij inzet van een runderras. Op basis van de antwoorden komen Zuideuropese rassen naar voren: Sayaguesa runderen of nauw verwante rassen als Tudanca, Betizuak of Pajuna. Deze rassen zijn afkomstig uit noordwest Spanje. Het klimaat daar kent milde, natte zomers en koude winters met regelmatig sneeuw en temperaturen onder het vriespunt. Ze hebben een goede verharing waardoor ze 's zomers niet volop in het water staan en ze 's winters geen problemen hebben met koudere omstandigheden. Deze redelijk primitieve rassen kunnen goed overweg met een schraal dieet en de dieren zijn laat rijp. Qua proces van de-domesticatie staat dit ras op achterstand t.o.v. de Schotse Hooglander en Galloway. In Nederland vindt begrazing met Sayaguesa's plaats op de Planken Wambuis (Veluwe) en in het Drents Friese Wold.

*Figuur 3:
Sayaguesa rund
op Planken
Wambuis (foto
Arjen Boerman)*

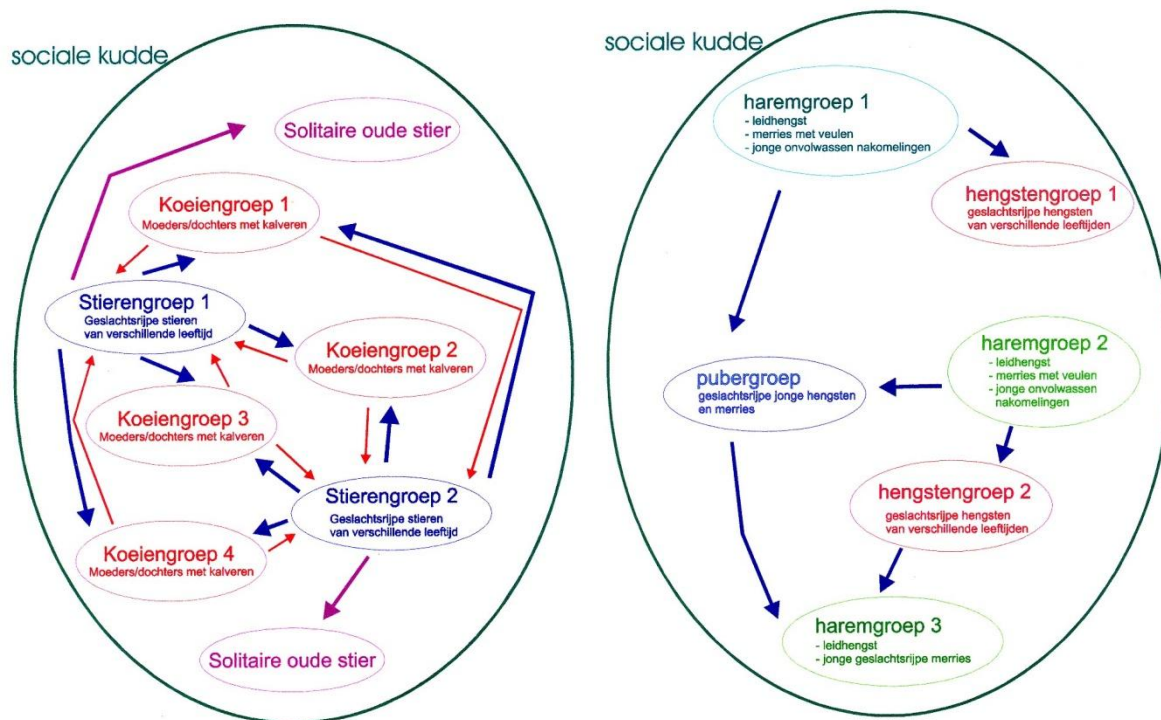
3.4 Wild levend paard

Net als de oeros is ook het wilde paard uitgestorven. Het laatste dier overleed in 1879 in de Oekraïne. En net als bij runderen leven de genen van het wilde paard voort in onze gedomesticeerde rassen. Enkele rassen zoals de konik, exmoor, hucul of sorraia staan genetisch dicht bij het oorspronkelijke wilde paard.

Net als runderen zijn paarden echte grazers. Toch zijn er ook duidelijke verschillen. Het belangrijkste verschil is dat het paard geen herkauwer is. Hierdoor heeft hij meer moeite om de celwanden van groene gewassen te verteren. Paarden eten dan ook graag van verse hergroei waarbij deze celwanden nog minder goed ontwikkeld zijn. In het najaar eten paarden meer dan andere grazers overstaande vergeelde grassen als bijvoorbeeld duinriet. Hiermee vormen ze een grote tegenkracht op de vergrassing van de duinen. Doordat paarden grazen door het gewas af te knabbelen ontstaan korte paardenweides, ideaal voor bijvoorbeeld het konijn. In de wintermaanden worden regelmatig loofbomen geschild, met name van zachtere soorten als populier of abeel.

Omdat paarden geen herkauwers zijn, zijn ze minder goed in staat om bepaalde gifstoffen af te breken. Zo zijn paarden niet bestand met het blad van vlier of vogelkers (waar blauwzuren in zitten), iets wat rund en wisent wel kunnen verteren.

Paarden leven van nature in haremgroepen. Aan het hoofd van de groep staat een ervaren leidmerrie die bepaalt wat de groep doet. De leidhengst heeft als rol de groep bij elkaar te houden en te beschermen. Sociale groepen paarden gaan echter niet goed samen met ruiters. Om deze reden is besloten om paardenbegrazing alleen met merries te laten plaatsvinden. Hengsten zullen proberen om bereiden merries aan hun harem toe te voegen. Bereiden hengsten zullen worden verjaagd. Juist doordat paarden in graasgedrag aanvullend werken t.o.v. rund en wisent is ervoor gekozen om paardenbegrazing, zij het in afgeslankte vorm, wel toe te laten.

Figuur 4. Sociale structuur bij runderen en wisenten (links) en paarden (rechts)

Kader 2: Raskeuze Paarden

Momenteel vindt de domesticatie van paarden in Nederland plaats met de rassen Exmoor en Konik. Beide rassen zijn goed aangepast aan het leven in de vrije natuur. Vanuit Schiermonnikoog is er een voorkeur voor de exmoor uitgesproken.

De exmoor is een Engels ras dat we tegenwoordig in diverse natuurgebieden aantreffen, onder andere in de duinen van Texel, op de Loozerheide (Limburg) en in het Groene Woud (Noord Brabant). De exmoor heeft een goede dikke wintervacht en een mooie dunne zomervacht, is bruin van kleur, heeft een witte meelsnuit en is licht op de buik. Ten opzicht van de konik heeft hij de naam iets meer afstand tot de mensen te houden.

*Figuur 5:
Exmoors*

3.5 Facilitatie en concurrentie

Verschillende soorten grote grazers vullen elkaar aan. Niet alleen hebben verschillende soorten een verschillend eetgedrag, soms faciliteren ze elkaar, een andere keer beconcurreren ze elkaar.

Zo wordt gras in struweel bereikbaar voor runderen nadat het struweel is opengebroken door wisenten. De runderen grazen het gras lokaal half lang af, wat de groei van het gras stimuleert. Deze verse hergroei trekt vervolgens paarden aan die het gras nog korter afgrazen. En juist deze korte paardenweides zijn weer van levensbelang voor konijnen en ganzen. Een andere vorm van facilitatie vindt plaats wanneer wisenten het bos openbreken. Met hun gewicht kunnen ze bijvoorbeeld jonge boompjes omver duwen. De toppen en twijgen zijn vervolgens bereikbaar voor de runderen. Paarden en konijnen knabbelen 's winters graag de bast van (dunnere) taken af.

In het groeiseizoen hebben alle grazers een voorkeur voor het jonge, eiwit- en energierijke gewas. Doordat de dieren in lage dichtheden leven, kunnen ze nooit alle hergroei opeten. In de wintermaanden raakt de voorraad overstaand gras uiteindelijk een keer op. Dan moeten de dieren op zoek naar alternatieve voedselbronnen. Verschillende soorten grazers doen dit op een verschillende manier. Wisenten eten bijvoorbeeld graag boombast, runderen eten van overstaande kruiden en van takken en twijgen en paarden eten vergeelde schrale grassen als duinriet en ook boombast. Doordat de dieetkeuze nu per soort verschilt neemt bij een toenemend aantal soorten grazers ook het totaal aantal dieren dat kan overleven toe. Het inzetten van meerdere soorten grazers zorgt er zo voor dat de totale effecten op het landschap toenemen.

Kader 3: Voorlopige afvallers

Edel- en damhert

Bij het opstellen van dit begrazingsplan is de mogelijkheid tot introductie van dam- en/of edelherten serieus overwogen. Hoewel herten meerdere voordelen met zich mee brengen, wegen de nadelen op Schiermonnikoog op dit moment zwaarder (zie onder) en is besloten introductie van herten in dit stadium niet in dit plan op te nemen. Dit besluit kan na een evaluatie van de begrazing opnieuw overwogen worden.

Voordelen

Edel- en damherten zijn zogenaemde intermediate feeders; ze snoepen van bomen en struiken en ze eten kruiden en grassen. Wat graasgedrag betreft vormen ze een aanvulling op de andere soorten grote grazers. Door hun fijnere bek snoepen ze anders dan bijvoorbeeld wisenten. Verder zijn herten mooi om te zien en kunnen ze bijdragen aan de aantrekkingskracht van het eiland voor toeristen. Vooral de bronsttijd (paringstijd) heeft een grote aantrekkingskracht op mensen, zo is de ervaring.

Nadelen

Beheer van populaties herten vindt plaats door afschot. Dit leidt onvermijdelijk tot discussie en kan mogelijk het imago van het eiland schaden. Om te voorkomen dat herten het dorp of de polder in zouden trekken zijn in elk geval plaatselijk rasters van minimaal 2,4 meter hoogte nodig. De polder heeft een grote aantrekkingskracht op de dieren vanwege het eiwitrijke gewas. Dit kan tot schade en conflictsituaties met de landbouw leiden.

Figuur 6: Damherten in de Amsterdamse Waterleidingduinen

Ree

De ree is de kleinste hertensoort van Nederland en een echte snoeper (browser). De ree concentreert zich voornamelijk op het eten van verse bladeren en knoppen. Reeën leven het grootste deel van het jaar alleen en altijd in lage dichtheden. Door zijn beperkte omvang en lage dichtheden is eventuele landbouwschade door de ree zeer beperkt.

Figuur 7. Reeën hebben door hun kleine omvang en lage dichtheden weinig invloed op hun leefomgeving

Tegelijk is de invloed van de ree op zijn leefomgeving ook beperkt. Om deze reden wordt introductie van reeën niet meegenomen in dit begrazingsplan: de doelstellingen zijn er niet mee gediend. Reeën zijn goede zwemmers. In het verleden zijn er al eens reeën op het eiland opgedoken, dieren die zelfstandig vanaf de wal zijn overgezwommen. De bevolking van Schiermonnikoog staat niet afwijzend t.o.v. ree.

Soay schaap

Momenteel worden delen van het eiland begraasd met een groep Soay schapen. De Soay schapen worden ingezet op een relatief klein oppervlakte in hoge aantallen. Doel van deze drukbegrazing is om na omvormingsbeheer (kappen of plaggen) een gebied vrij van bosopslag te houden. Begrazing met Soay schapen is hierbij duidelijk gekoppeld aan het behalen van een lokaal beheerdoel. Wanneer nodig worden de Soay schapen bijgevoerd en door regelmatig wat krachtvoer te brengen worden de dieren 'tam' en hanteerbaar gehouden.

Wilde schapen komen van oorsprong niet in Nederland voor. Het schaap heeft dan ook geen deel uitgemaakt van de lokale co-evolutie tussen planten en planteneters. Door het ontbreken van deze co-evolutie falen de verdedigingsmechanismen van veel planten bij begrazing door schapen (en geiten). Schapen hebben een sterke voorkeur voor het eten van knoppen en bloemhoofden. Planten komen hierdoor slechts beperkt in bloei en er vindt minder zaadzetting plaats. Dat vertaalt zich in de aanwezigheid van minder insecten (zoals vlinders), die het slecht doen in gebieden met schapen begrazing, zeker bij hoge dichtheden.

Ook zijn er praktische nadelen aan de inzet van Soay schapen. Soay schapen verwilderen snel, zeker wanneer ze in een groter gebied worden losgelaten. Voor de wet zijn en blijven het echter gehouden dieren waarvoor een registratieplicht (oormerken) geldt. Hier kan niet meer aan worden voldaan wanneer de dieren niet meer kunnen worden ingevangen.

Natuurmonumenten blijft gebruikmaken van Soay schapen tijdens het omvormingsbeheer, maar alleen tijdelijk en op kleine oppervlaktes waarbij de dieren makkelijk 'tam' zijn te houden.

Figuur 8: Soay schapen in open gemaakt duingebied aan de Prins Bernhardweg

3.6 Veterinaire risico's

Waar grote grazers leven komen ook ziekten en parasieten voor. Onder natuurlijke omstandigheden bouwen wild levende dieren hier weerstand tegen op. Bij de introductie van dieren op het eiland worden de dieren op een aantal ziekten getest en eventueel behandeld om de ziekte vrije status van de boerenbedrijven op het eiland niet in gevaar te brengen (zie paragraaf 2.2). Voor de overige parasieten en ziekten geldt dat voor het opbouwen van een natuurlijke weerstand het zaak is om de dieren hier geleidelijk aan te laten wennen.

Leverbot

Leverbot is een aandoening die de lever van grote zoogdieren aantast. Leverbot wordt verspreid door een slak die de eitjes draagt. Via het grazen worden de eitjes opgenomen. Niet alle slakken zijn besmet, zij functioneren als tussengastheer voor de parasiet.

Leverbot speelde in het verleden een beperkende rol bij de kwelderbeweiding op Schiermonnikoog. Zowel het water als de relatieve hoge dichtheid aan koeien (1 dier per 2 hectare) was hier debet aan. Het water zorgde voor een goed milieu voor de gastheer, de slakjes. De ('s zomers) hoge dichtheid aan grazers op de Binnenkwelder zorgt aldaar voor een verhoogde kans op herbesmetting, waardoor de aandoening langdurig aanwezig blijft. In de drogere delen van het eiland is het risico op leverbotbesmetting klein.

Leverbot vormt met name voor wisenten een risico waar de dieren aan dood kunnen gaan. Runderen en paarden gaan wel in conditie achteruit bij besmetting, maar sterven er doorgaans niet aan. Leverbot kan zich in meerdere jaren uiten, opgebouwde weerstand (zowel natuurlijk als door behandeling) is van beperkte duur. Preventie en behandeling van leverbot is mogelijk. Preventie met medicatie is in natuurgebieden niet gewenst omdat daarmee geneesmiddelen in het natuurgebied gebracht worden. Preventie en behandeling bij wisenten is erg lastig aangezien je de dieren dan regelmatig zou moeten verdoven.

De slakjes die de leverbotparasiet dragen, kunnen bij overstromingen over het eiland verspreid worden. Leverbot wordt bij de dieren die op de Binnenkwelder grazen door de boeren actief bestreden met medicijnen. Zolang leverbot op de Binnenkwelder nog niet effectief is bestreden, blijft dit gebied een besmettingsbron.

De ligging van het initiële begrazingsgebied is zó gekozen dat delen van het eiland met een op dit moment verhoogd risico op leverbot besmetting in deze fase buiten het gebied van de natuurlijke begrazing blijven. Overstromingen vanuit de kwelderbeweiding zullen het voorgestelde begrazingsgebied nauwelijks bereiken. De verhoogde Reddingsweg vormt hierbij een barrière, hoewel hier wel een doorstromingsmogelijkheid is en het hele gebied buiten de hoofdwaterkering in december 2013 overstroomd is met zeewater. De strandvlakte achter de Stuifdijk wordt niet overstroomd vanaf de Binnenkwelder, maar vanuit de Noordzeekant. Door de tegengestelde stroomrichting kan de slak vanaf de Binnenkwelder de strandvlakte niet bereiken.

Leverbot besmetting is nooit helemaal uit te sluiten. De belangrijke risicobeperkende maatregelen zijn tegen leverbot:

- een lage dichtheid aan dieren, passend bij de voedselsituatie in het gebied (geschat op Schiermonnikoog maximaal 1 dier per 7 hectare), waardoor de kans op (her)besmetting sterk afneemt.
- Een gevarieerd leefgebied met naast natte ook drogere stukken, zodat de dieren zelf leren en kiezen om de risicogebieden te mijden.

Voor de locatie van het aanvangsgebied zie hoofdstuk 4.

Longwormen

Longworm wordt overgebracht door (met name oudere) koeien die drager van de longworm zijn. Deze dieren scheiden de larven uit in de mest. De infectie is direct van mest naar dier, maar de verspreiding wordt geholpen door een schimmel die groeit in de mest en die de larven enkele meters weg kan schieten. Een buffer tussen de kwelderbeweiding en de natuurlijke begrazing is wenselijk maar met harde wind is uitwisseling tussen beide gebieden niet geheel uit te sluiten.

Omdat bij natuurlijke begrazing dieren in lagere dichtheden leven is het risico op (her)besmetting gering. Bij de hogere dichtheden bij de kwelderbeweiding is behandeling noodzakelijk. In het wild levende dieren bouwen een natuurlijke weerstand op. Risico voor longwormen wordt als reëel beschouwd en kan bij dieren in verminderde conditie incidenteel tot problemen leiden.

Maag- en darmwormen

Bij alle in het wild levende dieren komen parasieten voor, o.a. maag- en darmwormen. (Her)besmetting vindt plaats doordat dieren grazen op dezelfde plekken waar ze mesten. Bij de lagere dichtheden aan dieren is het risico van maag- en darmwormen beperkt. Onder natuurlijke omstandigheden bouwen dieren hier een weerstand tegen op. Uitwisseling met landbouwhuisdieren (vee) dient te worden voorkomen.

Overige

Het aantal teken op Schiermonnikoog valt mee. Teken kunnen Babesia, een bloedparasiet, verspreiden. Risico hierop is klein.

4. Startgebied en gefaseerde groei

In het BIP+ zijn vier beheersstrategieën benoemd:

1. Nagenoeg natuurlijk kustlandschap
2. Half natuurlijk duinlandschap
3. Natuurrijk cultuurlandschap
4. Economisch productielandschap

Uiteindelijk streven is integrale begrazing van een groot deel het eiland met verschillende soorten zelfredzame grote planteneters. Grofweg gaat het om het hele Nationaal Park met uitzondering van het dorp en directe omgeving en de polder. De huidige kwelderbeweiding met jongvee wordt voortgezet en dit gebied is uitgesloten van de natuurlijke begrazing.

Het streefbeeld voor de lange termijn verschilt van de praktijk waarmee nu volgens dit begrazingsplan wordt begonnen. Gestart wordt in een kleiner en goed beheersbaar deelgebied. Door het beheer steeds na drie jaar te evalueren wordt (bij een positieve uitkomst van de evaluatie) stap voor stap toegewerkt naar de grootschaliger begrazing. Bij problemen of tegenvallende resultaten kan een pas op de plaats gemaakt worden. Het is mogelijk de begrazing bij grote tegenvallers terug te draaien.

4.1 Startgebied

Voor een goede introductie van natuurlijke begrazing is het gewenst om te starten op een deel van het eiland waar de te verwachten resultaten maximaal zijn en waar mens en dier aan elkaar kunnen wennen. Dit zijn vooral die delen waar de verstruweling en verbossing op dit moment leiden tot minder dynamiek en een afname van typische duin- en kust flora en fauna.

Voor een soepele gewenning tussen grazers en publiek is het van belang de aanvang van de begrazing niet op de drukst bezochte delen van het eiland te concentreren. Het moet wel mogelijk zijn voor publiek om de grazers te kunnen ontmoeten. Voor grazers is het van belang dat er permanent zoet drinkwater te vinden is.

De keuze voor wisenten betekent dat de Binnenkwelder grenzend aan de kwelderbeweiding met boerenvee in deze eerste fase buiten het gebied van de natuurlijke begrazing blijft vanwege het risico op leverbot (zie § 3.6). Wanneer leverbot bij de kwelderbeweiding succesvol is bestreden komen delen van de kwelder buiten de beweiding met boerenvee ook in aanmerking voor natuurlijke begrazing.

Het startgebied is gekozen ten oosten van de Prins Bernardweg. Het gebied omvat in het zuiden het Groenglop, de Kooiduinen en de duinen bij bunker de Wasserman. Via een laag en nat deel tussen de Reddingsweg en de Prins Bernardweg wordt in het noorden aangesloten op de Stuifdijk. De begrazing van de stuifdijk loopt door tot paal 10. Een deel van de Strandvlakte achter de Stuifdijk wordt meebegraasd, het raster komt dus niet langs het pad achter de Stuifdijk te staan. Het startgebied beslaat een oppervlakte van ongeveer 200 hectare.

Een groot deel van het startgebied is tijdens het broedseizoen (15 april tot 15 juli) afgesloten voor publiek. Alleen door het noordelijkste deel van het startgebied en langs de stuifdijk lopen jaarrond toegankelijke paden. Ruiterpaden worden op detail zo aangepast dat zij buiten het startgebied liggen.

Figuur 9. Globale begrenzing startgebied begrazing Schiermonnikoog

4.2 Veiligheid dijkkring Schiermonnikoog

In het beoogde pilotgebied voor de begrazing ligt een gedeelte van de primaire waterkering, namelijk het gedeelte tussen de Prins Bernhardweg en het Johannes de Jongpad. Begrazing met runderen en/of paarden is niet toegestaan op de primaire kering. Wetterskip Fryslân is bereid mee te werken aan een pilot met extensieve begrazing door rund, paard en wisent gedurende drie jaar. Het toestaan van grote grazers op de kering is voor zowel Natuurmonumenten als Wetterskip Fryslân een maatregel waar nog geen ervaring mee is. Het zal een proces zijn van gaandeweg leren, waarbij de veiligheid van de kering nooit in het geding komt. Om die veiligheid te waarborgen stelt Wetterskip Fryslân de volgende voorwaarden:

1. De veiligheid van de primaire kering is randvoorwaarde die prevaleert boven andere belangen in het pilotgebied
2. De kering blijft in stand qua hoogte, breedte en ligging zoals opgenomen in de legger
3. Voor start van de begrazing vraagt Natuurmonumenten als initiatiefnemer een vergunning aan in het kader van de waterwet (proceduretijd ca. 8 weken). Het aanbrengen en/of verwijderen van afrasteringen op de primaire keringen of in de beschermingszone wordt in de aan te vragen vergunning meegenomen.
4. In overleg met het Wetterskip wordt de startdatum van de pilot bepaald.
5. Voor gestart wordt met natuurlijke begrazing verwijdert Natuurmonumenten de Soayschappen uit het pilotgebied
6. Natuurmonumenten legt in samenspraak met Wetterskip Fryslân de nulsituatie (begroeiing en eventuele bestaande open plekken) vast op foto's, waarbij de punten waar foto's gemaakt zijn met GPS worden vastgelegd. Natuurmonumenten stelt de foto's en locatiegegevens beschikbaar aan Wetterskip Fryslân.
7. Monitoring: vier maal per jaar loopt Natuurmonumenten na overleg met en indien mogelijk samen met Wetterskip Fryslân het traject van de kering dat in het pilotgebied ligt na en worden eventuele veranderingen vastgelegd op foto. Natuurmonumenten verwerkt de beelden en stelt de monitoringsgegevens beschikbaar aan Wetterskip Fryslân.

8. Beperken en herstellen van schade: Wetterskip Fryslân beslist als verantwoordelijk beheerder van de primaire kering wanneer en hoe ingegrepen moet worden om schade aan de kering te voorkomen dan wel te herstellen. Wanneer zand uit de kering verdwijnt (door verstuiwing) dient dit aangevuld te worden. Het lijkt verstandig om die herstelmaatregelen vóór te zijn door eventuele grotere kale plekken op de kering en in de beschermingszone met takken dicht te leggen en verstuiwing te vermijden. Getracht wordt om eventuele schade te herleiden naar een soort grazer.
9. Kosten voor monitoring en herstel komen ten laste van Natuurmonumenten. Wetterskip Fryslân zet zonder extra kosten eigen personeel in voor de gezamenlijke veldbezoeken.
10. Wetterskip Fryslân heeft het recht om gedurende de looptijd van de proef van drie jaar de kering alsnog uit te sluiten van begrazing wanneer zij dit uit oogpunt van veiligheid van de dijkkring nodig acht
11. Communicatie (zie ook H. 6): Wetterskip Fryslân is betrokken bij de communicatie over de begrazing naar bewoners en bezoekers. Waar die communicatie betrekking heeft op de kering toetst Wetterskip Fryslân communicatie-uitingen (borden, folders).
12. De evaluatie van de begrazing in het pilotgebied vindt plaats in samenwerking met Wetterskip Fryslân.

4.3 Evaluatie en mogelijke uitbreiding bij bewezen succes

Gestart wordt met een beperkt aantal dieren. Uitgangspunt hierbij is dat de natuurlijke draagkracht niet binnen drie jaar wordt bereikt, uitgezonderd het aantal runderen. Dit geeft de dieren en de mensen de tijd om aan elkaar te wennen. De beheerder kan zo ervaring op doen met natuurlijke begrazing en hoeft niet in te grijpen in de aantallen. Vanaf het einde van jaar twee kan er mogelijk beperkt begonnen worden met het oogsten van vlees als streekproduct (zie ook § 4.5).

Na 3 jaar vindt op basis van monitoringsgegevens (zie § 5.5) de eerste evaluatie van de begrazing plaats. Natuurmonumenten is verantwoordelijk voor het laten maken van de evaluatie voor bespreking door het Overlegorgaan van het Nationaal Park . Naast de monitoringsgegevens worden de samenwerking en organisatie in de evaluatie betrokken. De evaluatie kan leiden tot de volgende beslissingen:

- Effect van begrazing is positief, draagkracht gebied is bereikt en er is draagvlak voor uitbreiding. Voorstel het begrazingsgebied (in westelijke richting) te vergroten waardoor verdere groei van het aantal grazers mogelijk is
- Effect van begrazing is positief en er is nog groei van het aantal dieren mogelijk binnen de huidige begrenzing (draagkracht nog niet bereikt), begrazing voortzetten in bestaande gebied om draagkracht vast te kunnen stellen.
- Effect van begrazing is positief en de draagkracht is bereikt. Indien geen draagvlak voor uitbreiding gebied, populatieomvang terugbrengen om overbegrazing of bijvoeren te vermijden.
- Effect van begrazing is op een of meer evaluatiepunten negatief. Begrazing aanpassen (gebied, soorten, dichtheid, wijze van kuddebeheer) of begrazing stoppen.

Na afloop van de evaluatie wordt er bij voortzetting van de begrazing een volgend evaluatie moment vastgesteld. Bij uitbreiding van het begrazingsgebied komt in eerste instantie het duingebied ten westen van de Prins Bernhardweg in aanmerking. Hier is de mate van bosvorming en verruiging sterk en hier liggen bedreigde habitats als grijze duinen en duinvalleien.

Bij uitbreiding richting het oosten dient rekening gehouden te worden met beperkte drinkwatervoorziening op dit deel van het eiland. Enkele jongere duinen hier vertonen

een (tijdelijke) zoetwaterbel en hebben een zoete kwelzone. Jaarrond drinkwater is hier niet, waardoor dieren bij stormvloed naar het westelijk deel van het eiland terugtrekken. Het is niet de bedoeling kunstmatig drinkwater aan te voeren. Een natuurlijke gradiënt van meer en minder intensief begraasde delen als gevolg van een zoet zout gradiënt hoort bij het gebied.

Bij eventuele uitbreiding richting het oosten dient opnieuw gekeken te worden naar de veterinaire risico's hier. Met name de aan- of afwezigheid van leverbot en opgebouwde weerstand hier tegen dienen in kaart te worden gebracht.

4.4 Aanvangspopulatie en ontwikkeling

De begrazing op Schiermonnikoog wordt geleidelijk opgebouwd. Het huidige startgebied heeft een omvang van ongeveer 190 hectare. Om zowel de dieren als de mensen aan de verandering te laten wennen wordt met een lagere dichtheid aan dieren gestart dan dat het gebied kan dragen. Na twee jaar wordt de draagkracht van het gebied mogelijk benaderd en kan er voorzichtig begonnen worden met het oogsten van eilander natuurvlees. Na drie jaar wordt het beheer geëvalueerd (zie voorgaande §).

Om te bepalen of de draagkracht van het gebied benaderd wordt zijn de volgende factoren bepalend:

1. Wettelijke kaders betreffende dierwelzijn
2. Behalen ecologische doelstellingen

Gedurende de wintermaanden in de periode van oktober t/m april wordt gemiddeld driewekelijks de conditie van de dieren genoteerd op een schaal van 1 t/m 5 waarbij 3 een gemiddelde conditie is, 1 zwaar vermagerd en 5 zwaar overgewicht. Er wordt onderscheid gemaakt tussen een conditiescore en een dierscore (bijlage 2). Bij de conditiescore wordt alleen gekeken naar de conditie van de dieren. Bij de dierscore worden ook gedrag en omgeving meegenomen: is een dier actief en in contact met de kudde, staat er nog voldoende voedsel in het terrein, hebben dieren voldoende beschutting, wat is de weersvoorspelling? Zo vraagt een dier met een conditiescore 2 in december veel meer aandacht dan begin april wanneer het groeiseizoen bijna begint. Over het jaar genomen mogen condities fluctueren. In de zomer staat er volop te eten en kunnen de dieren flink aankomen. Ze bouwen dan hun vetreserves op. In de wintermaanden neemt het voedselaanbod geleidelijk af en teren de dieren weer in. Afvallen mag, maar niet teveel. Gemiddeld gaan dieren met een conditie van 3 à 4 de winter in en komen ze met een conditie van 2 à 3 de winter weer uit. De ervaring leert dat wanneer condities jaar in jaar uit worden bijgehouden, de dieren op den duur zelf aangeven wanneer de draagkracht van een gebied in zicht komt. Het is al meer dan eens voorgekomen dat dieren in gebieden blakend de winter uitkomen terwijl er werkelijk geen hap voedsel meer lijkt te staan, maar ook andersom dat er nog volop voedsel aanwezig lijkt maar de dieren zeer snel afvallen en er ingegrepen moet worden. Uiteindelijk zijn het dus de dieren die de draagkracht aangeven, niet het terrein. Door de condities van de dieren te monitoren en op basis daarvan de aantallen dieren vast te stellen wordt als vanzelf voldaan aan de wettelijke kaders betreffende dierwelzijn.

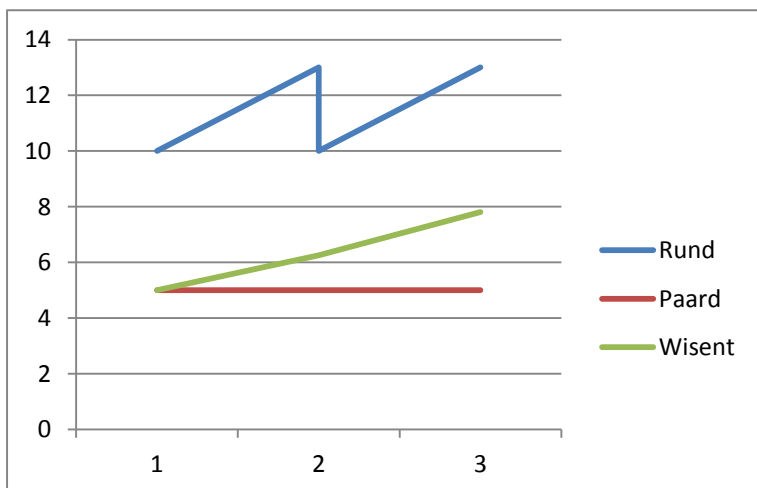
Omdat er gestart wordt ruim onder de draagkracht zal gedurende de eerste jaren ervaring opgedaan worden met het monitoren van de condities. Ingrijpen in populatieomvang is dan nog niet noodzakelijk.

Het kan ook zijn dat het behalen van beheersdoelstelling in het geding lijkt te komen als gevolg van overbegrazing. In dit geval wordt besloten om eerder in de begrazingsdichtheid in te grijpen. De conditie van het terrein stelt dan eerder grenzen dan de conditie van de dieren.

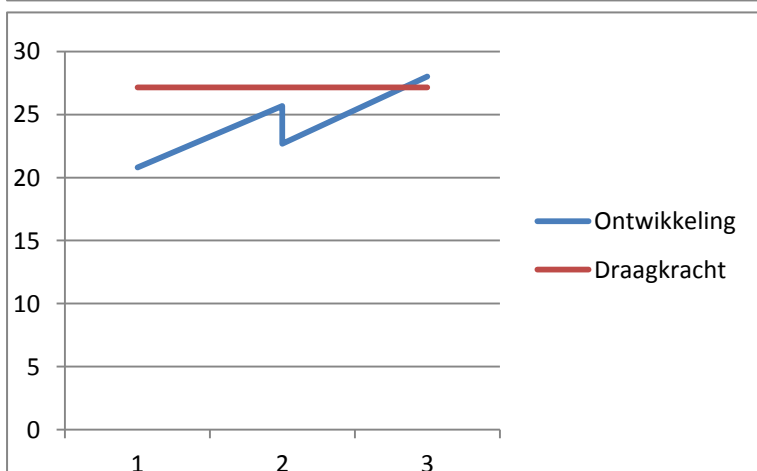
Het is wettelijk gezien op Schiermonnikoog niet toegestaan om dieren in het gebied te laten sterven door gebrek aan voedsel, nog los van het feit dat niemand dat hier zou

willen. Meer dieren toelaten dan het gebied aan kan betekent automatisch bijvoeren. Bijvoeren is onwenselijk omdat het ecosysteem dan kunstmatig wordt verrijkt met voedingsstoffen en er plaatselijk op de voerplekken sterke vertrapping plaatsvindt. Bijvoeren vindt alleen in uitzonderlijke situatie plaats, bijvoorbeeld een extreem lange winter.

Voor het startgebied van 190 hectare bestaat de startpopulatie uit 5 wisenten, 10 runderen en 5 paarden. Aan het einde van jaar 2 kan wellicht voor het eerst geoogst worden uit de populatie runderen (zie volgende §). De groep paarden, bestaande uit merries en ruinen, blijft stabiel. De wisenten nemen in aantal toe door aanwas. Na 3 jaar wordt in theorie de geschatte draagkracht van het gebied van 1 GVE (groot vee eenheid) per 7 hectare bereikt.

Figuur 10. Populatie ontwikkeling grazers Schiermonnikoog in aantallen dieren per soort per jaar

Figuur 11. Bereiken ecologische draagkracht uitgedrukt in totaal GVE's per jaar

	Rund	Paard	Wisent
stier / hengst	1	0	1
koe / merrie	3	5	2
jaarling koe / merrie	2	0	1
jaarling stier/ hengst	2	0	0
kalf / veulen	2	0	1
Totaal	10	5	5

Figuur 12. Omvang en samenstelling startpopulatie

4.5 Oogsten van eilander natuurvlees

Onder natuurlijke omstandigheden groeien de populaties wisenten en runderen. Alleen de populatie paarden blijft stabiel omdat er geen voortplanting plaatsvindt. Voor rund en wisent geldt dat de aantallen door menselijk ingrijpen beheerd worden wanneer de draagkracht benaderd wordt of de ontwikkeling van het gebied aanleiding geeft om de begrazingsdruk te verlagen. Overtollige wisenten worden in andere gebieden in Europa ingezet. Van de populatie runderen kan geoogst worden.

Oogsten van een beperkt aantal dieren vindt bij voorkeur in het najaar plaats. De hele kudde wordt dan ingevangen, de verplichte behandelingen (zoals oormerken) worden uitgevoerd en boventallige dieren worden afgevoerd. Door jaarlijkse de gewenste graasdruk vast te stellen wordt het oogstbare deel bepaald. Bij het oogsten wordt gekeken welke dieren minder geschikt zijn om zelfstandig te overleven in de natuur. Dit als onderdeel van het proces van de-domesticatie van de kudde. Ook genetisch beheer en sociale samenstelling van de kudde speelt een rol bij de selectie.

De eerste keer oogsten kan plaatsvinden twee jaar na aanvang van de begrazing en bedraagt dan 3 tot 5 dieren. Met een toename in begraasbaar areaal en kuddeomvang neemt het aandeel oogstbare dieren in de jaren daarop geleidelijk toe. Het oogsten van vlees is geen doel op zich maar het gevolg van het gekozen beheer.

Doordat de dieren een ruime keuze hebben aan voedsel (kruiden, grassen en overige planten) is het vlees vol van smaak en vergelijkbaar met dat van wild. De hoeveelheid luxe vlees (biefstuk, rosbief of runderhaas) is echter beperkt. Het overgrote deel van het vlees afkomstig uit de begrazing bestaat uit stoofvlees en gehakt. Bij het vermarkten dient hier rekening mee te worden gehouden.

In overleg met de boeren op het eiland bekijkt Natuurmonumenten hoe natuurlijke begrazing en oogst van eilander natuurvlees het beste te combineren zijn. Een mogelijkheid is om uitgeselecteerde dieren niet direct te slachten, maar deze dieren tijdelijk op te vangen buiten het natuurgebied alvorens te slachten.

5. Beheer grote grazers

Voor het beheer van de grote grazers moet onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds de runderen en paarden en anderzijds de wisenten. Runderen en paarden zijn wettelijk gehouden dieren en ze vallen daarmee onder andere wet- en regelgeving dan de wisenten, wettelijk gezien een wilde diersoort.

5.1 Beleidskaders natuurlijke begrazing met runderen en paarden

Voor de wet worden runderen gezien als landbouwhuisdieren, net als bijvoorbeeld schapen, geiten, varkens en kippen. Paarden worden gezien als gezelschapsdieren, net als bijvoorbeeld honden. Dat de wet runderen en paarden in natuurgebieden niet erkent als wilde diersoorten heeft consequenties voor het beheer. Omdat er in de praktijk veel verschil is in de omgang tussen dieren in natuurgebieden en dieren in een meer gehouden situatie zoals op de boerderij of de manege, is dit ondervangen in drie beleidslijnen. Voor een uitgebreid overzicht van de beleidsmatige kaders en de verschillen tussen Spoor A, B en C beleid zie bijlage 4.

- Spoor A beleid: dieren leven in zelfredzame populaties en hebben een status van "onderweg naar wild". Voor dieren uit deze categorie geldt geen registratieplicht. Als gevolg hiervan mogen dieren nooit levend het natuurgebied verlaten en mag vlees van deze dieren nooit in de (menselijke) voedselketen terechtkomen. Deze vorm van beheer vinden we in Nederland alleen in de Oostvaardersplassen en op de Veluwezoom. Deze vorm van beheer is niet van toepassing op Schiermonnikoog.
- Spoor B beleid: beleid voor natuurgebieden groter dan 100 hectare waarbij dieren worden gezien als onderdeel van het natuurgebied. Er geldt wel een zorgplicht voor het individuele dier. Dieren hebben een eigenaar die aansprakelijk en verantwoordelijk is voor de dieren. Er geldt een registratieplicht. Wel gelden er enkele versoepelingen in de regels om het beheer uitvoerbaar te maken. Deze vorm van beheer is van toepassing op Schiermonnikoog.
- Spoor C beleid: beleid geldend voor natuurgebieden kleiner dan 100 hectare waarbij wet- en regelgeving in principe gelijk is aan die van de normale bedrijfsvoering op een boerderij. Dit type beleid is van toepassing op de huidige begrazing met Soay schapen.

Voor de natuurlijke begrazing op Schiermonnikoog is het Spoor B beleid van toepassing. In het kort houdt dit het volgende in:

- Er geldt beschikkingsmacht van de diereigenaar over de dieren
- Runderen dienen te zijn geoormerkt, kalveren dienen binnen 12 maanden van oormerken te worden voorzien, DNA onderzoek is verplicht om afstamming via de moederlijn aan te tonen.
- Paarden dienen te worden gechipt en in het bezit te zijn van een paardenpaspoort. Chippen van veulens kan worden uitgesteld totdat men de dieren in handen heeft.
- Dieren hebben een eigenaar die zowel verantwoordelijk als aansprakelijk is voor zijn dieren; deze eigenaar dient zich te verzekeren tegen eventuele calamiteiten
- Er wordt niet preventief medisch ingrepen bij de dieren, dieren maken onderdeel uit van het proces van verwildering, ook wel de-domesticatie genoemd; in geval van hulpbehoefte wordt de nodige zorg verleend.
- Dieren worden in principe niet bijgevoerd, uitzonderlijke omstandigheden niet meegenomen.
- Dieren dienen het gebied levend te verlaten, afschot is slechts in een beperkt aantal uitzonderingssituaties en met toestemming van een dierenarts mogelijk.
- Aantalregulatie vindt plaats door vangen en afvoeren

- Eventuele kadavers dienen ter destructie te worden aangeboden
- Voor het leefgebied van de dieren dient een UBN (uniek bedrijfsnummer) te worden aangevraagd.

Voor paarden in natuurgebieden kan een ontheffing tot chippen worden aangevraagd via de PVE (Productieschap Vee, Vlees en Eieren). Bij deze ontheffing hoeft een paard pas te zijn gechipt wanneer men het dier in handen heeft. In theorie kan een dier zijn gehele leven dus in één natuurgebied doorbrengen zonder ooit te zijn gechipt. Mocht een dier worden vervoerd naar een ander gebied of worden geslacht, dan is het noodzakelijk enkele weken vooraf het dier te chippen en een paspoort aan te vragen. Tevens dient de afstamming dan middels DNA onderzoek te worden aangetoond. Bij begrazing door alleen merries en ruinen vinden er geen geboortes plaats en is het aanvragen van een dergelijk ontheffing overbodig.

5.2 Beheerskaders wisenten

Wisenten zijn wettelijk gezien een wilde diersoort en vallen daarmee onder de Flora en Fauna wet. Om ook een wildstatus te hebben geldt dat de dieren moeten leven in de vrije wildbaan; één aaneengesloten leefgebied van minimaal 5.000 hectare. Hiervan is op Schiermonnikoog geen sprake. Op Schiermonnikoog geldt dat er sprake is van wilde dieren in een gehouden situatie. Net als bij runderen en paarden geldt in deze situatie dat de eigenaar van de dieren verantwoordelijk en aansprakelijk is voor zijn dieren. Omdat het een wilde diersoort betreft geldt er geen registratieplicht.

Aan de zorgplicht kan op verschillende manieren worden voldaan. Bij het vermoeden van (ernstige) ziekte kan een dier verdoofd worden en behandeld. Wanneer er sprake is van herhaaldelijke behandelingen is dit vaak niet mogelijk. Afschot (het uit lijden verlossen) geldt ook als voldoen aan de zorgplicht (dit is iets anders dan jacht).

De wisenten op Schiermonnikoog worden opgenomen in het wisenten stamboek in Polen. Omdat de wisent ooit zo goed als uitgestorven was, is de genetische basis van de huidige populatie erg smal. Het stamboek waakt er over dat zoveel mogelijk genetisch materiaal behouden blijft. Wanneer er vanwege genetisch beheer uitwisseling noodzakelijk is kijkt het stamboek welke dieren in aanmerking komen. Ook kan het stamboek helpen bij het zoeken naar een nieuwe leefplek voor overtollige dieren van Schiermonnikoog.

De wisent is wereldwijd nog steeds één van de zeldzaamste diersoorten met in totaal ongeveer 3.500 tot 4.000 dieren. Vanuit meerdere plekken in Europa is dan ook vraag naar dieren. Overtollige wisenten vanuit Schiermonnikoog worden in eerste instantie herplaatst naar gebieden elders in Nederland of Europa. De populatie op Schiermonnikoog wordt hiermee een bron voor nieuwe herintroductieprojecten in binnen of buitenland en helpt bij het voortbestaan van deze soort. Door ouderdom (of ziekte) zullen er ook dieren op het eiland sterven (eventueel na menselijk ingrijpen). Kadavers van wilde diersoorten als de wisent mogen wettelijk gezien in de natuur achterblijven. De natuur ruimt kadavers over het algemeen zelf razendsnel op. Op Schiermonnikoog kiezen we er dan ook voor eventuele kadavers van wisenten te laten liggen. Mocht er een op of pal langs een pad liggen dan wordt deze verplaatst

5.3 Introductie van grazers

Introductie van de grote grazers vindt bij voorkeur in het voorjaar en stapsgewijs plaats. Een groot deel van het begrazingsgebied is in deze periode afgesloten voor het publiek i.v.m. het broedseizoen. Dit geldt voor de periode van 15 april t/m 15 juli. Introductie van de grote grazers in het voorjaar zorgt er bovendien voor dat alles groeit en bloeit waardoor de dieren niet direct met voedseltekorten te maken krijgen.

In eerste instantie worden de rund en paard geïntroduceerd. In het veld zijn zij ondergeschikt aan de grotere wisenten. Ongeveer 3 a 4 weken later doen de wisenten

hun intrede. Deze stapsgewijze introductie zorgt ervoor dat rund en paard hun weg door hun nieuwe leefomgeving weten te vinden wanneer de wisenten verschijnen. Ook zorgt dit voor een "generale" repetitie voor het loslaten van dieren t.o.v. media e.d..

Nu al vinden er gedurende de zomer begeleidde excursies plaats door het broedgebied. Deze worden uitgebreid met excursies naar de grote grazers (zie H.6). Vanaf 15 juli is het gebied opengesteld voor publiek.

Introductie in het voorjaar zorgt ervoor dat de dieren één groeiseizoen de tijd hebben om hun nieuwe leefomgeving in zich op te nemen. Hierdoor leren ze tijdig de juiste voedselbronnen voor de aanstaande winter te lokaliseren.

	april	mei	juni	juli	augustus
Introductie Rund					
Introductie Paard					
Introductie Wisent					
Start begeleidde excusies					
Openstelling voor publiek					

Figuur 13. Globale planning introductie grazers

5.4 Taken en rollen in begrazingsbeheer

Natuurlijke begrazing op Schiermonnikoog wordt uitgevoerd door één of meerdere private partijen. Voor goed beheer is een rolverdeling met afspraken over verantwoordelijkheden noodzakelijk.

- De *terreineigenaar*: in dit geval Natuurmonument. De terreineigenaar heeft een visie op ontwikkeling van een gebied en heeft van daaruit ambities en doelen die hij wil verwezenlijken, zowel op het vlak van natuur als van (natuurgerichte) recreatie. Ontwikkelen van natuurlijke begrazing past in de visie. De terreineigenaar is hiermee de opdrachtgever en stelt de kaders waarbinnen natuurlijke begrazing plaatsvindt.
- De *eigenaar van de grazers* : deze is verantwoordelijk en aansprakelijk voor het welzijn van de dieren, voor het voldoen aan wettelijke verplichtingen en voor het kuddebeheer en alles wat daarmee samenhangt: administratie, aantalregulatie, DNA-onderzoek, selectie, verzekeringen etc. Bij natuurlijke begrazing is er geen productiedoel: de dieren zijn onderdeel van het ecosysteem en dragen bij aan de natuurlijke ontwikkeling. De terreineigenaar bepaalt de gewenste begrazingsdruk en stelt de benodigde financiële middelen beschikbaar. De eigenaar van de kuddes is de opdrachtnemer . Dit is een andere situatie dan die waar een derde dieren inschaart in een natuurgebied om daarmee een eigen productiedoel te realiseren. De eigenaar van de kuddes kan zowel een partij van het eiland zelf zijn als een partij van buitenaf. Wel dient de eigenaar ervoor te zorgen dat er permanent geschoolde mankracht op het eiland aanwezig is. In theorie kan er per diersoort een andere eigenaar gezocht worden. De diereigenaar zorgt voor een actueel noodplan (bijlage 5).
- *Toezichthouder(s)*: deze zorgen ervoor dat de dieren wekelijks gezien worden en dat bijv. geboortes en sterfte gemeld worden. Zij zijn de ogen en oren in het veld en zij hebben zodoende ook een rol in het informeren van bezoekers die ze tegenkomen en die vragen hebben. Ze rapporteren aan de eigenaar van de grazers, die verantwoordelijk is voor de kudde. De toezichthouder en de eigenaar kan dezelfde partij zijn, maar dit hoeft niet.
- *Gastheer*: Uiteindelijk zijn natuurlijk alle inwoners van het eiland gastheer of -vrouw. In dit specifieke geval is de gastheer een persoon of meerdere personen die

regelmatig in het veld te vinden zijn en die aanspreekbaar zijn voor het publiek. Zij heten het publiek welkom en wijzen hen op de omgangsregels tussen mens en grazer. Door hun kleding zijn ze goed herkenbaar. Alle bovengenoemde partijen kunnen de rol van gastheer op zich nemen maar het is ook mogelijk dat een vierde partij deze rol op zich neemt ; hetzij in opdracht van de terreineigenaar hetzij in opdracht van de diereigenaar, al naar gelang het accent wordt gelegd.

Voor continuïteit in het beheer is het zaak dat de dieren gebiedskennis opdoen en 'één worden met het eiland'. Op termijn levert dit de beste natuurresultaten en ontstaan de meest zelfredzame kuddes. Gebiedskennis zorgt er bijvoorbeeld voor dat dieren bij hoog water zelf de vluchtplaatsen weten te bereiken en weten waar ze wel en geen publiek kunnen tegenkomen en hoe hiermee om te gaan. Idealiter blijft een kudde dus gedurende vele generaties op het eiland aanwezig. Contracten tussen opdrachtgever en opdrachtnemer hebben veelal een kortere looptijd. Het juridisch eigendom van de dieren komt daarom bij Natuurmonumenten te liggen. Het economisch eigendom van de kudde wordt voor de duur van een beheercontract overgedragen aan de diereigenaar. Gedurende het contract voert deze het begrazingsbeheer uit en na afloop dient hij een vooraf vastgestelde kudde terug te leveren wat betreft omvang, samenstelling en genetische diversiteit.

Wie welke rol gaat vervullen bij de begrazing is op het moment van schrijven van dit plan nog niet ingevuld. Dit plan vormt na goedkeuring de basis om in overleg tot een goede praktische invulling te komen.

5.5 Monitoring en evaluatie

De effecten van de begrazing worden door monitoring gevolgd. Natuurmonumenten is verantwoordelijk om de monitoring uit te (laten) voeren. Monitoring is gericht op:

1. Effecten op natuur en landschap en met name op de Natura 2000 habitats en soorten (bijlage 1): ecologische monitoring. Laten N2000 doelen zoals beoogd een overwegend positieve tendens zien? De ecologische monitoring richt zich op de volgende deelonderwerpen:
 - ontwikkeling vegetatiestructuur (a.d.h.v. luchtfoto, vegetatietransecten)
 - ontwikkeling bedreigde habitats en plantensoorten (karteren duinvalleien en aandachtsoorten)
 - ontwikkeling broedvogels, met name bodembroeders (kiekendieven, velduil, tapuit)
 - ontwikkeling van bepaalde soorten dagvlinders, rugstreeppad
 - ontwikkeling van de populatieomvang van konijnen in het begraasde gebied en daar buiten.
2. Effecten op de primaire waterkering (dijkkring): is er schade geweest, door welke diersoort en is schade adequaat verholpen conform de afspraken (zie § 4.2)?
3. Interactie met publiek: Hoe ervaart publiek de aanwezigheid van de grazers? Zijn er incidenten geweest? Waardoor?
4. Voorlichting en communicatie: welke boodschap en informatie is gecommuniceerd en welke middelen zijn ingezet? Is deze inzet adequaat gebleken om mensen te informeren over de begrazing en het omgaan met de grazers?
5. Kuddeontwikkeling en gedrag: hoe zijn de aantallen grazers veranderd, wat was de reproductie en sterfte? Hoe gebruiken de dieren het gebied (evt. m.b.v. GPS-zender)?
6. Diergezondheid en welzijn: hoe is de gezondheid van de dieren? Hebben ze last van ziektes en zo ja welke? Zijn er dieren behandeld door een dierenarts en zo ja: waarvoor? Was behandeling effectief?

Natuurmonumenten werkt de monitoring uit in een monitoringplan met methoden, frequentie en locatie van monitoring. Uiteraard wordt voor start van de begrazing de nulsituatie vastgelegd.

6. Natuurlijke begrazing en publiek

Natuurlijke begrazing en publiek gaan goed samen. De aanwezigheid van wild(e) (levende) dieren oefent een grote aantrekkingskracht uit op het publiek. Het inzetten van wisenten in het bijzonder zal de aandacht op het eiland vestigen. De wisent is een sterk bedreigde diersoort die publiek nu vrijwel nergens kan ontmoeten.

Samengaan van grote grazers en publiek vraagt om goede begeleiding voor zowel inwoners van Schiermonnikoog als haar bezoekers. Hiermee is in Nederland inmiddels twintig jaar ervaring opgedaan in tientallen natuurgebieden. In de brochure "Grote grazers, aanvaardbare risico's" (zie literatuurlijst) staat veel informatie over voorlichting, risico-beperking en aansprakelijkheid. De ervaring van de combinatie van wisenten en publiek is nog beperkt tot het Kraansvlak. Wisenten blijken meer publieksmijdend dan bijv. Schotse Hooglanders, waardoor het risico voor aanvaringen met publiek eerder kleiner dan groter zijn.

6.1 Huisregels

Voor het goed samengaan van publiek en grote grazers zijn er een aantal huisregels van belang. Uiteindelijke doel van deze huisregels is om de dieren met rust te laten zodat ze niet op mensen gericht raken. Huisregels worden o.a. gecommuniceerd via informatiebordjes bij de toegangen tot het begrazingsgebied, via foldermateriaal en door mensen in het veld toegelicht. Het gebruik van pictogrammen maakt de huisregels in één blik duidelijk.

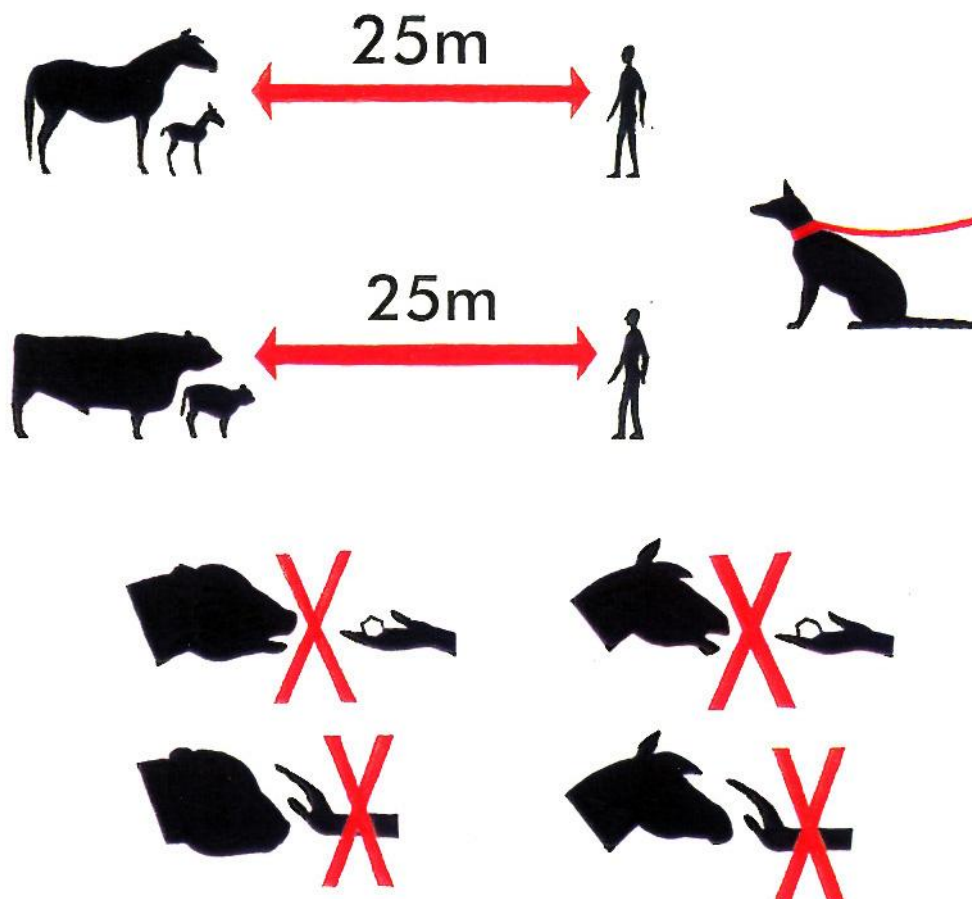
De belangrijkste regel is het niet voeren of aanhalen van de dieren. Op deze manier leer je dieren ongewenst gedrag aan. Door de dieren te voeren, leren de dieren mensen met voedsel te associëren, waardoor ze opdringerig worden, ook naar mensen die daar niet van gediend zijn. Dit dwingt de beheerder om de betreffende dieren uit het gebied te verwijderen. Omdat deze dieren niet herplaatst kunnen worden naar een ander natuurgebied (in dat geval nemen zij het aangeleerde gedrag mee) rest dan slechts de slacht. Door consequent aandacht te vestigen op het niet voeren of aanhalen van de dieren gaan ze geen op mensen gericht gedrag vertonen.

Een andere regel die van belang is, is het afstand houden tot de kuddes. Voor rund en paard geldt een minimale afstand van 25 meter, voor wisenten van 50 meter. Op deze manier blijf je buiten hun invloedsfeer. De dieren kijken hooguit even op, maar ze zullen daarna hun gewone gedrag voortzetten. Zeker wanneer zij gewend zijn dat er publiek in hun leefgebied komt. Wanneer je de dieren te dicht benadert, verstoor je hun gedrag.

Kuddes of groepen dienen niet doorkruist te worden. Voor zowel wisent, rund als paard geldt dat het kuddedieren zijn. Zij zoeken bij elkaar genegenheid en bescherming. Door dwars door de kudde te lopen splits je de groep in tweeën. Zeker als bijvoorbeeld moeder en kalf van elkaar gescheiden worden zorgt dit voor veel onrust.

Wanneer je de kudde op je pad tegenkomt, betekent dit dus dat je moet omlopen. Dit geldt voor zowel de wandelaars, als voor de fietsers en de ruiters. Bij de inrichting van het begrazingsgebied wordt gekeken of er voldoende ruimte is bij de doorgaande fiets- en wandelpaden; 'fuiken' waar mens en dier elkaar niet kunnen ontwijken moeten vermeden worden. Binnen het begrazingsgebied mag men van de paden af en mag er vrij gestruind worden. Publiek wordt hier extra op gewezen.

Honden in het begrazingsgebied moeten altijd aangelijnd zijn. Grazers zien in een hond hun natuurlijke vijand de wolf. Wat voor een hond en zijn baasje speels gedrag is kan door de grote grazers anders worden geïnterpreteerd. Elders op het eiland is en blijft er ruimte voor een hondenlosloopgebied. Nu al geldt er een aanlijnplicht in het beoogde leefgebied van de grote grazers.

Figuur 14: Voorbeeld pictogrammen huisregels omgang grote grazers.

6.2 Communicatie

Op Schiermonnikoog vinden nu al tal van activiteiten plaats en met ruim 300.000 bezoeken per jaar is het nu al zaak om deze stromen in goede banen te begeleiden. Communicatie rondom de natuurlijke begrazing sluit hier op aan. Vanuit de voorlichtingsprogramma's op het eiland worden 3 groepen onderscheiden:

1. Bewoners
2. Scholen (van buiten het eiland)
3. Recreanten of bezoekers

Bewoners

Communicatie met bewoners is al gestart met het opstellen van dit begrazingsplan in samenspraak met vertegenwoordigers van het eiland. Hierbij zijn er verschillende belanghebbende partijen benaderd (zie §1, p.4). De volgende stap is het communiceren met het gehele eiland.

Voor de bewoners zijn tot nog toe de volgende activiteiten georganiseerd:

- Informatieavond over het concept begrazingsplan (oktober 2013)
- Openbare lezingen en discussieavond over natuurlijke begrazing en wisenten (december 2013)

Belangrijke aandachtspunten vanuit de bewoners zijn met name de veiligheid voor mensen en de wens om te komen tot een werkelijk grootschalig beheer met weinig ingrijpen en hekken. Aangegeven is dat de begrazing zoals die in dit plan staat een eerste stap is om ervaring op te doen.

Na invoering van de begrazing zal het eerste jaar om de 3 maanden een excursie worden georganiseerd voor eilanders. Daarna zal hiermee naar behoefte worden doorgegaan. Nieuwsfeiten en waarnemingen worden regelmatig via de lokale media gecommuniceerd.

Wetterskip Fryslân is betrokken bij de communicatie over de begrazing. Met name naar de bewoners is het van belang te laten weten dat de veiligheid van hun waterkering niet in het geding is en dat Wetterskip Fryslân daar op toe ziet. Waar communicatie betrekking heeft op de primaire waterkering toetst Wetterskip Fryslân communicatie-uitingen (borden, folders).

Scholen

Jaarlijks bezoeken enkele honderden groepen schoolklassen het eiland, schoolklassen afkomstig uit het gehele land. Scholen maken graag gebruik van de verschillende excursiemogelijkheden op het eiland. Hierbij is er keuze uit wadexcursies en juttten. Excursies worden verzorgd door eilander gidsen. Het excursieprogramma wordt uitgebreid met "Duinsafaris." Hierbij gaan de kinderen onder begeleiding opzoek naar de dieren in de duinen¹; de grote grazers maar ook kleinere dieren als gans, haas, konijn, rups, kever of spin.

Recreanten / bezoekers

Voorlichting begint al voor men voet zet op het eiland. Vanaf medio 2013 heeft Natuurmonumenten de mogelijkheid om gebruik te maken van de beeldschermen op de veerdiensten van Wagenborg. Op deze schermen worden onder andere de grote grazers en de huisregels voor omgang met de grazers getoond.

Bij alle toegangsborden tot het begrazingsgebied komen informatiebordjes die de huisregels duidelijk aangeven. Pictogrammen geven aan wat wel en niet is toegestaan. Bij de bunker de Wasserman wordt een groot informatieframe geplaatst.

In het veld zijn er regelmatig gastheren en -dames aanwezig om de mensen te attenderen op de aanwezigheid van de dieren. Gastheerschap is in handen van zowel professionele krachten, beheerder van de kuddes, aangevuld met vrijwilligers. Gastheerschap is er vooral op gericht om een klankbord voor het publiek te zijn. Wanneer publiek zich niet aan de regels houdt wordt in eerste instantie uitgegaan van onwetendheid en wordt het publiek vriendelijk aangesproken. Pas bij herhaaldelijke misdragingen wordt er handelend door daartoe bevoegde personen opgetreden.

Op meerdere plekken is foldermateriaal over de begrazing te vinden. Dit wordt beschikbaar gesteld aan de verschillende toeristenaccommodaties, horecagelegenheden en bezoekerscentra. De folder "welkom op Schiermonnikoog" wordt aangepast.

In het bezoekerscentrum wordt een ruimte ingericht over de natuurlijke begrazing. Via het bezoekerscentrum is het nu al mogelijke speciale excursies te boeken;

¹ Gedurende de eerst drie jaar zijn duinsafari's alleen mogelijk in het najaar; het beoogde startgebied bestaat voor een groot deel uit gebieden die van 15 april t/m 15 juli zijn afgesloten voor publiek i.v.m. het vogelbroedseizoen.

vogelexcursies, wadexcursies of juttten. Het aanbod wordt uitgebreid met struintochten door de duinen opzoek naar de grote grazers.

Communicatie via het internet bedient zowel een lokaal, regionaal als landelijk publiek. Door de 'boswachter' wordt een blog gestart over de begrazing met leuke, grappige of opmerkelijke waarnemingen. Nieuwsberichten vinden hun weg via de websites van het Nationaal Park en van Natuurmonumenten. Ook wordt er aansluiting gezocht met de website www.wisenten.nl.

Voor een planning van alle communicatieactiviteiten voor zowel bewoners, scholen als recreanten zie bijlage 6.

Kader 4: Begrazing en ruiterroutes

De begrazing zoals in dit plan voorgesteld gaat prima samen met ruitersport. Randvoorwaarde vanuit het BIP+ is dat de natuurlijke begrazing geen invloed heeft op de aanwezig ruitersport. Van het huidige netwerk aan ruitersporen ligt maar een heel klein deel binnen het beoogde startgebied voor de begrazing. Om te voorkomen dat ruiters constant hekken moeten passeren worden deze routes omgelegd zodat deze geheel buiten de begrazing van de eerste drie jaar komen te vallen. Het areaal route blijft gelijk.

Momenteel zijn er op het eiland plannen om de ruitersport verder uit te breiden. De manege wordt mogelijk verplaatst richting de Kooiweg. Vanaf hier vertrekken dan in de toekomst begeleide tourtochten te paard over het eiland.

Gedurende de eerste drie jaar krijgen ruiters en begeleiders van het eiland de ruimte om onder begeleiding het begrazingsgebied in te gaan. Op deze manier doen zowel ruiter als grote grazers ervaring op met elkaars aanwezigheid. Na op zijn vroegst drie jaar vindt er mogelijk uitbreiding van het begrazingsgebied plaats. Op dat moment is het aannemelijk dat er ruiterroutes door het begrazingsgebied komen te lopen. Aangezien externe (onervaren) ruiters altijd onder begeleiding hun tochten maken is er op dat moment altijd een ervaren gids aanwezig die weet hoe je om moet gaan met de grote grazers. Doordat enkele grazers voor monitoring van het terreingebruik zijn voorzien van halsband-gps-zenders kan de gids vooraf de locatie van de dieren opzoeken en hier zo nodig zijn route op aanpassen.

Voor ruiters gelden dezelfde regels als het gaat om afstand houden en kuddes niet doorkruisen als voor overige bezoekers.

7. Financiën

Begrazing betekent een aanvulling en ombuiging ten opzichte van het huidige beheer. Om de begrazing goed op te starten en te begeleiden is inzet van menskracht en deskundigheid noodzakelijk. De kosten voor begrazing bestaan uit:

Investering

- Inrichting (rasters, veeroosters)
- Aanschaf van de dieren, transport, gezondheidsonderzoek en quarantaineperiode
- Voorlichting en communicatie met een extra inspanning bij de start van de begrazing, inclusief aanpassing bebording, plaatsen infopanelen
- Opleiding en begeleiding van toezichthouders en gastheren/dames

Uitvoeringskosten

- Toezicht op dieren en publiek (menskracht)
- Dierenartskosten
- Vangen t.b.v. voldoen aan regelgeving (o.a. oormerken runderen)
- DNA onderzoek (afstamming kalveren)
- Materialen voor onderhoud van rasters, roosters en bebording
- Materialen en menskracht voor monitoring, schadepreventie en zo nodig primaire waterkering, te reserveren voordat pilot begrazing start
- Monitoring en verwerking monitoringsgegevens
- Voorlichting en communicatie

De kosten overschrijden de huidige middelen die beschikbaar zijn voor beheer en voorlichting. Er zal aanvullende financiering gevonden moeten worden. Bedragen zijn op dit moment nog niet ingevuld.

8. Literatuur

Borst, R. (2008), **Grofwildbeheer in de Praktijk**. ISBN 978-90-74481-34-2, IPC Groene Ruimte, Arnhem

Bunzel-Drüke, M., Böhm, C., Finck, P., Kämmer, G., Luick, R., Reisinger, E., Riecken, U., Riedl, J., Scharf, M. & Zimball, O. (2009), **Wilde Weiden; Praxisleitfaden für Ganzjahresbeweidung in Naturschutz und Landschaftsentwicklung**. Bundesamt für Naturschutz, ISBN 978-3-00-024385-1, Bunde Wischen, Schleswig

Herik, van den & Verkaart (2006): **Grote grazers, aanvaardbare risico's; over veiligheid en verantwoordelijkheid in door paarden en runderen begraasde natuurgebieden**. Download: <http://www.freenature.nl/free/download/documenten/aanvaardbarerisicos.pdf>

Jedrzejewska, B., & Wókcik (2004), **Essays on Mammals of Białowieza Forest**. Mammal research institute, Polisch academy of Sciences, Białowieza.

Kemp, Y., Cromsigt, J., Spier, B. & Rijn, J. van (2012), **Vijf jaar wisenten in het Kraansvlak; 2007-2012**. PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland, Velsbroek. Download: <http://www.wisenten.nl/wisenten/onderzoek/publicaties>

Markerink, M. (2002), **Koniks, wilde paarden in Nederland**. ISBN 90 746 48 89 x, Stichting ARK, Hoog-Keppel

Nationaal Park Schiermonnikoog (2011), **Beheer- en Inrichtingsplan 'plus' Nationaal Park Schiermonnikoog 2011-2022**.

Nijssen, M., Duinen, G.J. van, Geertsma, M., Jansen, J., Kuper, J. & Esselink, H. (2001). **Gevolgen van verzuring, vermessing en verdroging en invloed van beheer op fauna en flora van duingebieden op Ameland en Terschelling**. ISBN 90-806432-1-1 Stichting Bargerveen, Nijmegen

Oosten, H. van, Kooijman, A., Turnhout, C. van, Dekker, J., Burg, A. van den & Nijssen, M. (2013), **Begrazingsbeheer in relatie tot herstel van faunagemeenschappen in de duinen; eindrapportage 1^e fase 2009-2011**. Rapport nr. 2013/OBN163-DK. Ministerie van Economische Zaken, Den Haag

Porter, P. (2007), **Cattle; a handbook to the breeds of the World**. ISBN 978 1 86126 934 8, First edition published in 1991, Typeset by Tradespool Ltd. Frome, Somerset

Vermeulen, R.A. (2013), **Natuurlijke begrazing in de praktijk, Halfwilde kuddes en natuurresultaten; cursusreader 2013**. FREE Nature, Beuningen

Wouters, B., Nijssen, M., Vogels, J. & Verdonschot R. (2010), **Eindrapport voorbereidingsplan kustduinen; evaluatie van effecten van de maatregelen begrazing, verstuiving op de diergemeenschappen van enkele kalkrijke duinterreinen**. Stichting Bargerveen, Nijmegen. Download te vinden op www.barger.science.ru.nl/ onder 'publicaties'

Wouters, B. & E. Remke (2012), **Onderzoeksprogramma levende duinen**. Stichting Bargerveen, Nijmegen. Download te vinden op www.barger.science.ru.nl/ onder 'publicaties'

Bijlage 1a: Eerste toets Natura 2000 habitats en effecten van natuurlijke begrazing

Een positieve bijdrage van natuurlijke begrazing geeft aan dat natuurlijke begrazing bijdraagt aan het behalen van de Natura 2000 doelstellingen, maar betekent niet dat alleen begrazing in alle gevallen voldoende is. Dynamiek van wind, water en zout is essentieel. Voor sommige habitats zijn aanvullende beheermaatregelen vereist.

De aangegeven beoordeling van de begrazingseffecten op de habitats gaat uit van een jaarrond begrazingsdruk in overeenstemming met de draagkracht van het gebied, waarbij in beginsel niet wordt bijgevoerd.

Habitat		Huidige kwaliteit	Huidige trend op Schiermonnikoog	Opgave Nature 2000	Bijdrage natuurlijke begrazing	Toelichting
H1110	Permanent overstromde zandbanken	● matig	● afname kwaliteit	Behoud oppervlakte Verbetering kwaliteit	● neutraal	Niet onderhevig aan effecten van begrazing
H1140	Droogvallende slik- en zandplaten	● matig	● afname kwaliteit	Behoud oppervlakte Verbetering kwaliteit	● neutraal	Niet onderhevig aan effecten van begrazing
H1310	Zilte pionierbegroeiingen	● goed	● gelijk blijvend	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● neutraal	Niet onderhevig aan effecten van begrazing
H1320	Schorren met slijkgras	● matig	● gelijk blijvend	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● gematigd positief	Beperkt begraasd door hoog zoutgehalte, toename diversiteit flora, overstromingsdynamiek blijft leidend
H1330	Schorren en zilte graslanden	● matig	● afname kwaliteit	Behoud oppervlakte en kwaliteit (binnendijks). Verbetering kwaliteit (buitendijks type)	● gematigd positief	Beperkt begraasd door hoog zoutgehalte, toename diversiteit flora, overstromingsdynamiek blijft leidend
H2110	Embryonale duinen	● goed	● toename	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● positief	Verlengen levensfase, behoud open vegetatie en open zand
H2120	Witte duinen	● matig	● afname	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● positief	Meer openheid en meer open zand door zandbaden en woelactiviteiten grazers
H2130	Grijze duinen (kalkarme en heischrale duinen)	● slecht	● afname	Uitbreiding oppervlakte, verbetering kwaliteit. Dringend, met beheeropgave	● positief	Openbreken huidige vegetatie, meer open zand door zandbaden en woelactiviteiten grazers
H2140	Duinheiden met kraaihei	● vrijwel afwezig	● gelijk blijvend	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● gematigd positief	Remmen bosontwikkeling, meer structuur in heide

H2160	Duindoornstruwelen	● goed	● toename	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● gematigd positief	Rem op toename door betreding, begrazing stopt toename struweel niet
H2170	Kruipwilgstruwelen	● goed	● toename	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● gematigd positief	Kruipwilg wordt weinig gegeten, rem op toename
H2180_A	Duinbossen (droog)	● vrijwel afwezig	● lichte toename	Uitbreiding oppervlakte, behoud kwaliteit	● positief	Verbetering structuur en leeftijdsopbouw, bosontwikkeling lokaal geremd of teruggezet
H2180_BC	Duinbossen (vochtig) en binnenduinrandbos	● matig	● sterke toename	Uitbreiding oppervlakte, verbetering kwaliteit, herstel hydrologie binnenduinrand	● positief	Verbetering structuur en leeftijdsopbouw, bosontwikkeling lokaal geremd of teruggezet
H2190_A	Vochtige duinvalleien kalkrijk	● goed	● toename (op strand)	Behoud oppervlakte, verbetering kwaliteit, wateropgave	● positief	Tegengaan vergrassing, bevorderen structuur (insecten!), bloemen en kruiden
H2190-B	Vochtige duinvalleien kalkarm	● matig	● afname	Behoud oppervlakte, verbetering kwaliteit, wateropgave	● positief	Tegengaan vergrassing, bevorderen structuur (insecten!), bloemen en kruiden
H2190-C/D	Vochtige duinvalleien met moerasplanten	● matig	● afname	Behoud oppervlakte en kwaliteit	● beperkt	Begrazing van riet en oevervegetatie, natste delen onbereikbaar voor grazers
H6410	Grasland met Molinia (Blauwgraslanden)	● vrijwel afwezig	● afname	Uitbreiding oppervlakte, behoud kwaliteit, wateropgave	● neutraal	Valt buiten areaal natuurlijke begrazing

Bijlage 1b: Eerste toets Natura 2000 soorten en effecten van natuurlijke begrazing

Een positieve bijdrage van natuurlijke begrazing geeft aan dat natuurlijke begrazing bijdraagt aan het behalen van de Natura 2000 doelstellingen, maar betekent niet dat alleen begrazing in alle gevallen voldoende is. Dynamiek van wind, water en zout is essentieel. De aangegeven beoordeling van de begrazingseffecten gaat uit van een jaarrond begrazingsdruk niet hoger dan de draagkracht van het gebied, waarbij in beginsel niet wordt bijgevoerd. De aantallen grazers zullen dan laag zijn waardoor risico op vertrapping van nesten gering is.

Soort	Huidige trend op Schiermonnikoog	Opgave Natura 2000 Duinen Schiermonnikoog	Verwacht effect natuurlijke begrazing	Toelichting
Groenknolorchis	● toename op Groene Strand	Behoud omvang en kwaliteit	● gematigd positief	Meer kiemingsmogelijkheden, minder verruiging, lokaal vertrapping/vraat
Blauwe kiekendief	● afname	Leefgebied voor 10 paar	● positief	Meer structuurvariatie (open duin), gunstig effect op konijnstand (meer voedsel), weinig risico vertrapping wegens lage dichtheid grazers
Bontbekplevier	● afname	Leefgebied voor 60 paar	● gematigd positief	Minder verruiging en meer open grond in potentieel broedhabitat
Bruine kiekendief	● toename	Leefgebied voor 25 paar	● neutraal	Broedgebied zal nauwelijks door grazers bezocht worden, te nat
Eider	● afname	Leefgebied voor 200 paar	● mogelijk negatief	Minder ruigte geeft minder broedgelegenheid. Risico beperkt, want startgebied begrazing omvat weinig broedgebied eider
Paapje	● verdwenen	Leefgebied voor 10 paar vraagt verbetering kwaliteit	● positief	Meer variatie in structuur en meer insecten
Roerdomp	● in wisselend laag aantal	Leefgebied voor 3 paar	● gematigd positief	Broedgebied zal nauwelijks door grazers bezocht worden, te nat Foerageergebied positief door meer open ondiep water met naastgelegen rietmoerassen
Tapuit	● afname	Leefgebied voor 30 paar vraagt verbetering kwaliteit	● positief	Meer openheid in duinen, meer open zand, meer insecten, positief effect op konijnstand geeft meer potentieel broedgelegenheid
Velduil	● in wisselend aantal	Leefgebied voor 2 paar vraagt verbetering kwaliteit	● positief	Meer structuurvariatie (open duin), gunstig effect op konijnstand (meer voedsel), weinig risico vertrapping wegens lage dichtheid grazers

Bijlage 2: Toelichting conditie- en dierscore

Gedurende de wintermaanden (oktober t/m april) wordt de conditie van de dieren gemiddeld drie wekelijkse genoteerd. Conditie score wordt op het oog opgenomen. De dieren mogen in deze periode iets afvallen, maar niet teveel. Gemiddeld gaat de kudde met een conditiescore van 3 a 4 de winter in en komt de met een conditie van 2 a 3 de winter uit. Conditie scores worden opgenomen tot 3 weken na de start van het groeiseizoen; de aanpassing van ruw wintervoer op malse verse vegetatie kan nog de nodige energie kosten.

Daarnaast wordt behalve de conditiescore ook de dierscore opgenomen. Deze kijkt behalve naar de conditie van de dieren ook naar de weersvoorspelling van de komende periode en naar overige terreinkenmerken als voedselaanbod.

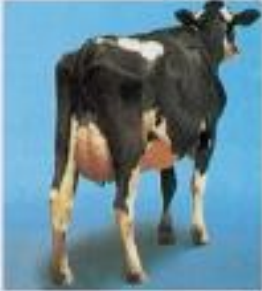
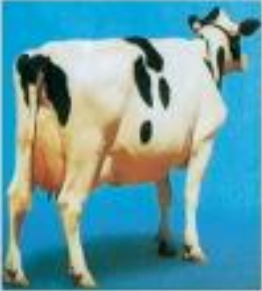
Conditie score

Conditie worden gescoord op een schaal van 1 t/m 5. Score 3 is gemiddeld gezond gewicht; score 1 & 2 betekend vermagering; score 4 & 5 overgewicht. Iets vermagering (score 2) of overgewicht (score 4) mag, maar dit mag geen extreme proporties aannemen (score 1 of 5).

Score

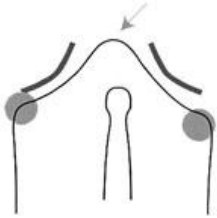
1	mager, geen vetreserve, er is iets aan de hand met het dier. Ribben heel duidelijk zichtbaar. Dier misschien wel 50-60% in gewicht afgevallen
2	mindere conditie, ribben een beetje zichtbaar, wel vitaal, in de flank ingevallen, ingeteerd op spieren en vet, 25% gewicht verloren. Conditie in de gaten houden
3	goed conditie, enige vetreserve, niet ingevallen, platte rug
4	heel goede conditie, ruim vet reserve
5	veel te vet, kussentjes vet op de stuit

Conditie score rund (bron: <http://koe-info3.simpson.nl>)

Score 1	Score 2	Score 3	Score 4	Score 5
Zeer slechte conditie (uitgemergeld)	Geraamte duidelijk zichtbaar	Geraamte en bedekking goed in balans	Bedekking heeft de overhand	Veel te vet
				
				

Conditiescore bij paarden (bron: www.voervergelijk.nl)

Score 1

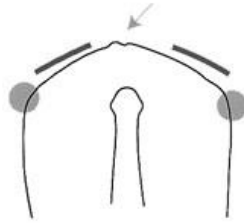
Wervelkolom, heupbeen en ribben tekenen zich scherp af
Wervelkolom is hoogste punt achterhand
Bijna geen spierweefsel
Geen vet op de ribben
De hals is ingevallen voor de schoft

Score 2

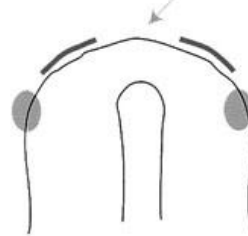
Wervelkolom, heupbeen en ribben nog goed zichtbaar
Wervelkolom is het hoogste punt van de achterhand
Licht ingevallen billen
Spierweefsel weinig aanwezig
Geen vetbedekking op de ribben

Score 3

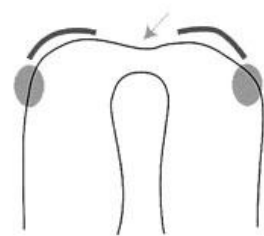
Wervelkolom, heupbeen en ribben zijn licht zichtbaar en tastbaar
Wervelkolom is hoogste punt achterhand
Hals en rug zijn licht bespied
Lichte vetbedekking op de ribben

Score 4

Wervelkolom, heupbeen en ribben zijn niet zichtbaar
Wervelkolom is nog net het hoogste punt van de achterhand
Vetbedekking op billen, hals en rug
Ronde halslijn

Score 5

Wervelkolom, heupbeen en ribben zijn niet zichtbaar en tastbaar
Vet op de billen is hoogste punt achterhand
Wervelkolom ligt dieper
Veel vet op hals, billen en rug

Conditiescore vs. dierscore bij rund en paard

Bij de dierscore wordt niet alleen gekeken naar hoe het dier er nu uit ziet, maar ook naar het moment in het jaar en de weersvoorspelling in de nabij en langdurige toekomst. Zo geldt voor een dier met conditiescore 2 in oktober dat deze meer aandacht behoeft, het moet immers de hele winter nog door, dan conditiescore 2 in april wanneer alles begint te groeien. Maar ook andersom, veel dieren met conditie 4 of 5 in maart of april betekend dat er veel te veel voedsel in het gebied staat en er dus sprake is van onder begrazing.

Bijlage 3: Draagkracht begrazingsgebied Schiermonnikoog

Omvang startgebied: 190 hectare
 Geschatte draagkracht: 7 ha / GVE²
 Beschikbaar in GVE: $190 / 7 = 27,1$ GVE

GVE waarden

Rund: 1 GVE
 Paard: 0,6 GVE
 Wisent: 1,5 GVE

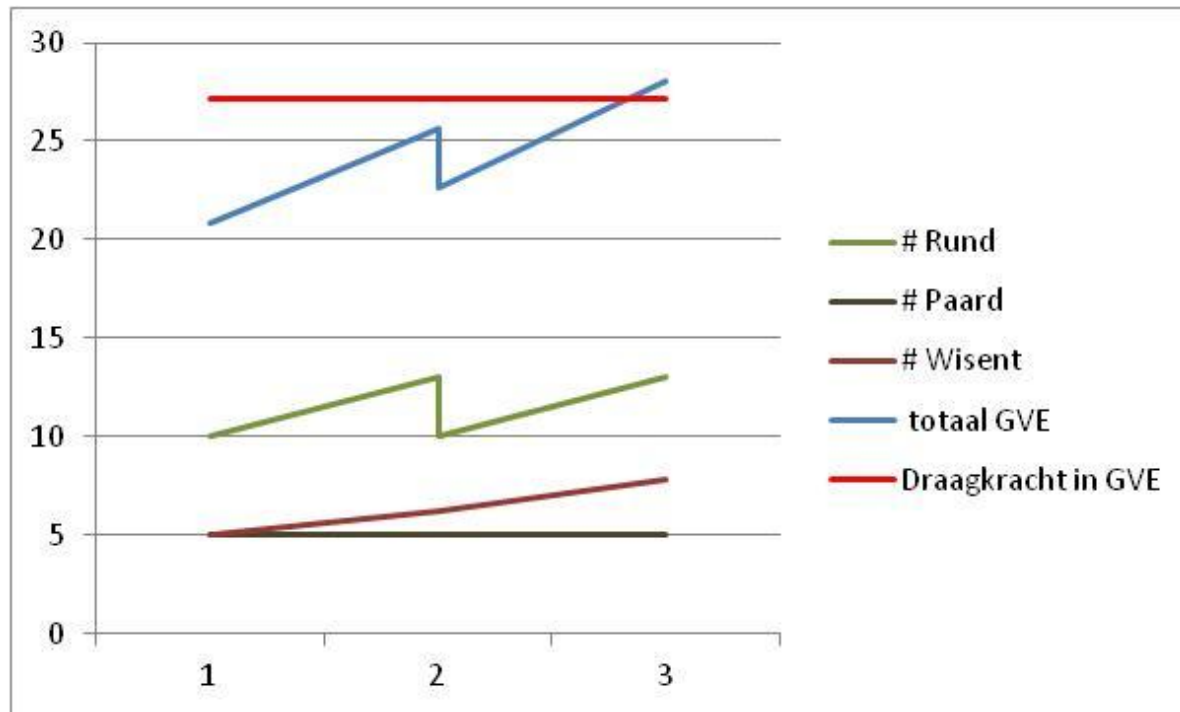
Streven is om de draagkracht in de loop van jaar 3 te bereiken. Op dat moment wordt het beheer geëvalueerd en eventueel aangepast (gebiedsuitbreiding of -verkleining en / of aanpassing kuddeomvang). Vanaf jaar twee wordt er voorzichtig begonnen met oogsten van dieren (3 dieren in jaar 2).

Gemiddelde populatiegroei:

Rund: 30 %
 Paard: 0% (geen sociale kuddes)
 Wisent: 25%

Jaar	# rund	# paard	# wisent	Totaal GVE	Hectare nodig
1	10	5	5	20,8	145,6
2	13 (-3 = 10)	5	6,25	25,8 (- 3 = 22,8)	179,7 (158,8)
3	13	5	7,8	28,0	196,1

² GVE staat voor Groot Vee Eenheid. Verschillende diersoorten worden hiermee met elkaar vergeleken op basis van hoeveelheid voedselopname. Een GVE waarde 1 staat voor landbouwrund. Andere diersoorten hebben een andere GVE waarde die in verhouding hoger of lager staat t.o.v. het rund.

Bijlage 4: Beleidsmatige kaders Spoor A, B & C voor terreinen met runder- en paardenbegrazing

	Spoor A	Spoor B	Spoor C
Welke gebieden	Grote terreinen ³ : Oostvaardersplassen & Veluwe Zoom	Terreinen > 100 ha	Terreinen < 100 ha
Beheersdoel	Zo natuurlijke mogelijke ontwikkeling; dieren zijn onderdeel van het ecosysteem	Kleinere gebieden met zo natuurlijk mogelijke ontwikkeling; dieren zijn onderdeel van het ecosysteem	Meestal begrazing primair als beheersmaatregel (seizoensbeweiding), soms begeleid natuurlijke ontwikkeling (jaarrond begrazing, eventueel met bijvoeren)
Dierstatus	Tussenstatus tussen 'landbouwhuisdier en wild' in ⁴	Gehouden	Gehouden
Beschikkingsmacht	Nee, mist terrein > 5000 ha	Ja	Ja
Preventieve zorg	In principe alleen via inrichting & beheer van het leefgebied t.b.v. zelfstandig overleven van de populatie grote grazers (bijv. voldoende voedsel, mineralen, beschutting, ruimte e.d.)	- Via inrichting en beheer van terrein t.b.v. zelfstandig overleven van populatie - Veterinaire verzorging bij ziekten, gebreken (soms alleen steekproefsgewijze) controle via bloed aftappen 1 a 2 keer per jaar - Veterinair toezicht (1-2 per week)	- Additieve verzorging van leefgebied - Preventieve ziektezorg conform landbouwregeling - Veterinair toezicht 1x 1 – 2 dagen
	Spoor A	Spoor B	Spoor C

³ Onduidelijk is wat exact wordt verstaan onder grote terreinen. Voor wilde diersoorten (herten & zwijnen) geldt een vrije wildbaan zonder beschikkingsmacht bij > 5000 ha. Het handboek natuurdoeltypen (Bal et. al, 2001) stelt echter dat er sprake is van begeleid natuurlijke natuurdoeltypen inclusief begrazing wanneer er voldoende ruimte is voor een vrij levende populatie. Als genetische ondergrens wordt hier over het algemeen een populatie van 150 dieren onder verstaan. Onder voedselrijke omstandigheden is spoor A beleid technisch dus mogelijk in terreinen < 5000 ha, echter is er dan wel sprake over beschikkingsmacht over de dieren. Juridisch is dit een nog niet verkend gebied. In de praktijk vindt spoor A beheer alleen plaats in gebieden groter dan 5000 ha.

⁴ Sinds ICMO II, daarvoor status als niet gehouden dieren gelijk aan wildstatus.

	Spoor A	Spoor B	Spoor C
Curatieve zorg	- In principe geen, alleen bij onnodige pijn of ondraaglijk lijden t.g.v. menselijk falen - Geen zorg bij hulpbehoevendheid t.g.v. natuurlijke oorzaak - Curatieve zorg door afschot middels vroeg reactie ingrijpen⁵	- In principe wel bij hulpbehoevendheid t.g.v. menselijk falen. Niet bij natuurlijke oorzaak hulpbehoevendheid - Blessures die vanzelf kunnen genezen worden niet behandeld	- Curatieve zorg conform Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (Gwwd)
In geval van besmettelijke dierziekten	Bestrijding van cat. 1 + 2 ziekten (conform landbouwregelgeving: alleen preventieve bestrijding en bewakingsprogramma's)	Conform regelgeving landbouwhuisdieren	Conform regelgeving landbouwhuisdieren
Merken (I&R)	Geen beschikkingsmacht: registratie onmogelijke	I&R via DNA & oormerken/ chips met paardenpaspoort - Kalveren oormerken binnen 12 maanden - Veulens / paarden na aanvragen ontheffing chippen wanneer je dieren in handen hebt (bij verlaten terrein)	- Runderen merken volgens landbouwregeling - Veulens / paarden na aanvragen ontheffing chippen wanneer je dieren in handen hebt (bij verlaten terrein)
Hulpbehoevendheid			
- Bij onnodige pijn	<u>Zie preventieve en curatieve zorg</u>	<u>Zie preventieve en curatieve zorg</u>	<u>Zie preventieve en curatieve zorg</u>
- Ondraaglijk leiden	<u>Zie preventieve en curatieve zorg</u>	<u>Zie preventieve en curatieve zorg</u>	<u>Zie preventieve en curatieve zorg</u>

⁵ Sinds najaar 2010 als gevolg van de beheersevaluatie Oostvaardersplassen; ICMO II. Voorheen was sprake van laat reactief beheer.

	Spoor A	Spoor B	Spoor C
Bijvoeren	Op individueel niveau - In principe niet - Natuurlijke selectie is afhankelijk van natuurlijk voedselaanbod Op populatie niveau - In principe niet - Populatiebeheer middels verwijderen van dieren; vroeg reactief beheer - Wel bijvoeren bij zeer ernstige honger die kan leiden tot populatiecrash - Wel bijvoeren in geval van zeer tijdelijke periode overbrugging	Op individueel niveau - In principe niet - Natuurlijke selectie is afhankelijk van natuurlijk voedselaanbod Op populatie niveau - In principe niet - Populatiebeheer middels (vooraf) verwijderen van dieren; dieren verlaten levend het terrein en eventuele zorg wordt verleend - Wel bijvoeren bij ernstige honger die kan leiden sterfte of onnodig leiden - Wel bijvoeren in geval van tijdelijke periode overbrugging⁶	Bijvoeren indien dieren in het terrein onvoldoende voedsel beschikbaar hebben en verwijderen onmogelijk is
Overschrijding draagkracht	- Bijstellen draagkracht terrein d.m.v. aantalregulatie (vroeg reactief beheer), of vergroten van terreinareaal - Bepalen normale populatieschommelingen (vaststellen min. & max. aantallen)	- Bijstellen draagkracht terrein d.m.v. aantalregulatie (vooraf invangen en dieren verwijderen), of vergroten terreinareaal - Bepalen normale populatieschommelingen (vaststellen min. & max. aantallen)	- Aantalregulatie tot niveau draagkracht - Populatiegrootte afstemmen op de doelstellingen (en voorkomende soorten) - Geen populatieschommelingen. Aantal vaststellen op basis van gewenste effecten

⁶ Bijvoorbeeld wanneer dieren tijdelijk worden ondergebracht op een Hoogwater - Vluchtplaats in het rivierengebied

	Spoor A	Spoor B	Spoor C
Populatiebeheer	Levend afvoeren - Niet mogelijk door ontbreken registratie Beheer middels vroeg reactief populatiebeheer Genetisch beheer: niet Genetische selectie: door natuur	Levend afvoeren - Naar andere natuurgebieden - Naar buitenland - Naar slachthuis Beheer middels het levend afvoeren van dieren. Genetische beheer: regelmatige uitwisseling van genetisch materiaal waarbij rekening wordt gehouden met sociale kuddestructuur Genetische selectie: door natuur te volgen, actief door beheer op kenmerken die overleven in de natuur bemoeilijken	Levend afvoeren Dode dieren afvoeren Genetisch beheer: over het algemeen naar landbouwkundige maatstaven Genetische selectie: op doelmatigheid
Doden van dieren	Gebruik geweer	- Via slachthuis - Euthanasie wanneer afvoer naar slachthuis door ondraaglijk leiden onethisch is - Afschot indien alternatieven tekort `schieten' (bij gevaarlijke / onvangbare dieren)	n.v.t.
Afvoer t.b.v. slacht	Niet mogelijk	Afvoer naar slacht mogelijk, eventueel nadat dieren eerst gemerkt en onderzocht zijn.	Altijd mogelijk

	Spoor A	Spoor B	Spoor C
Kadavers	Afvoeren ter destructie ⁷ - Runderen en paarden - Kadavers die niet tijdig kunnen worden gevonden: - Vaste dierenarts bepaalt doodsoorzaak - Blijven – na overleg met de AID – in het terrein liggen, tenzij besmettelijke ziekte is vastgesteld	Altijd afvoeren ter destructie	Altijd afvoeren ter destructie

Tabel op basis van een uitwerking van de Leidraad grote grazers uit 2001, aangepast naar huidige wet- en regelgeving in 2011

⁷ Volgens uitspraak van toenmalig minister Verburg van het ministerie van LNV in 2009, zou het onder voorwaarde mogelijk moeten zijn kadavers van runderen en paarden in spoor A terrein te laten liggen. Dit heeft echter nooit verdere uitwerking gekregen in het beheer en beleid. In deze periode hadden de dieren een `wild status.` ICMO II uit het najaar 2010 heeft de status van runderen en paarden in spoor A terrein inmiddels bijgesteld tot `tussen gedomesticeerde landbouw huisdieren en wilde dieren in.`

Bijlage 5: Inhoudsopgave noodplan begrazing Schiermonnikoog

Dit noodplan dient nader te worden ingevuld door diereigenaar in samenwerking met Natuurmonumenten en zal aansluiten bij de algemene noodplannen van natuurmonumenten. Dit noodplan is specifiek gericht op noodsituaties omtrent de begrazing.

Begrazingsgebied Schiermonnikoog

Toevoegen plattegrond met padenstructuur en gebiedsinrichting; toegangen middels klaphekken, toegangen geschikt voor hulpdiensten / gemotoriseerd vervoer, veeroosters enz. Locatie schrikdraad adapter aangeven. Dit aan de hand van bestek gebiedsinrichting

Toegankelijk

Gebied deels afgesloten voor publiek van 15 april t/m 15 juli i.v.m. broedvogelseizoen
Overige openbaar toegankelijk van zonsop- tot zonsondergang.

Honden dienen te zijn aangelijnd

Binnen het startgebied lopen geen ruiterroutes, ruiters alleen toegestaan onder begeleiding van / met toestemming van natuurmonumenten.

Cijfers

Oppervlakte: 190 hectare
Aantal dieren: 5 wisenten
5 paarden (exmoors)
10 runderen (sayaguessa)
UBN: ubn nummer

Bij dode dieren (rund & paard)

Ophaal adres Rendac: straat + nummer + plaats (eventueel + kaart)
Telefoon: 0900 - 9211
Bedrijfsnummer: vul in
Pincode: vul in
Laadplaatsnummer: vul in
Diercodes: 21 rund > 1 jr 53 volwassen paard
22 rund < 1 jr 52 veulen
23 pas geboren kalf

Kadavers van wisenten hoeven niet te destructie te worden aangeboden, maar mogen achterblijven in de natuur. Hier vormen ze een belangrijke voedselbron van tal van insecten, vogels, vossen en overige aaseters. Eventueel kan een kadaver verplaatst worden zodat deze niet in het zicht van het grote publiek of pal langs een wandel- of fietspaf ligt.

Materiaal

Locatie mobiele / vaste vangkraal
Locatie opslag mobiele schrikdraadrasters (schrikdraadapparaat, prikpaaltje, lint enz.)
Locatie tractor / zwaar vervoer i.v.m. uitslepen dode dieren

Woordvoering media

Naam en telefoonnummer woordvoering media in geval van calamiteit + achtervang

Adresgegevens & Telefoonnummers:

Noodnummer: toevoegen noodnummer welke 24 uur bereikbaar is en te vinden is op alle toegangsborden tot de begrazing

Piketdienst: Toevoegen schema piketdienst indien van toepassing

Uitvoerder begrazing (eerste lijn in geval van calamiteiten)

Naam

Adres

Postcode + plaats

Telefoonnummer / mobiel

Uitvoerder dient ervoor zorg te dragen dat er ten alle tijden iemand op het eiland aanwezig is om eventuele calamiteiten op te lossen

Beheerseenheid (opdrachtgever begrazing)

Natuurmonumenten

Knuppeldam 4

9166 NZ Schiermonnikoog

0519 – 531 13 46

Toezichthouders

Indien van toepassing

Veearts

Naam

Adres

Postcode + plaats

Telefoonnummer

Verdoven (geweer)

Naam

Adres

Postcode + plaats

Telefoonnummer

Jacht (op het eiland)

Naam

Adres

Postcode + plaats

Telefoonnummer

Hooi (i.v.m. eventueel bijvoeren)

Naam

Adres

Postcode + plaats

Telefoonnummer

Wetterskip (i.v.m. monitoring waterkering)

Naam

Adres

Postcode + plaats

Telefoonnummer

Nooddiensten en bereikbaarheid:

Algemeen 112

Politie:

Brandweer:

Ambulance:

Watertaxi:

Wagenborg:

Huisartsenpost

Naam

Straat + nr

Postcode + plaats

Telefoon

Ziekenhuis

Naam

Straat + nr

Postcode + plaats

telefoon

Belangrijke afspraken

Natuurmonumenten is verantwoordelijk voor de monitoring van de primaire waterkering. Wetterskyp Fryslan is eindverantwoordelijk voor de instandhouding van de kering. Bij eventuele schade als gevolg van de begrazing is natuurmonumenten verantwoordelijk om deze z.s.m. te repareren.

Verder nader in te vullen, bijvoorbeeld afspraken met omliggende boeren, VVV, manege, vogelwacht, of overige terreingebruikers.

Toevoegen

Actuele stallijst van alle diersoorten

Bijlage 6: Planning communicatie

	jaar 2014				jaar 2015												jaar 2016											
	sep	okt	nov	dec	jan	feb	maa	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec	jan	feb	maa	apr	mei	jun	jul	aug	sep	okt	nov	dec
bewoners																												
inspraakavond	■																											
inbrengen overlegorgaan		■																										
lezingen				■	■																							
excursie									■			■			■		■			■			■			■		
Introductie dieren																												
Scholen																												
duinsafaris																												
Recreanten																												
Wagenborg TV																												
bebording																												
informatie folders																												
expositie bezoekerscentrum																												
Grote grazers excursies																												
internet communicatie																												